F
1105

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ

~~F-169~~

~~5683.~~

ಪಟ್ಟಿವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ F-1105

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

Acc No. 5693 g. 169
5693

न तु स्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेस्तदिहाविप्रत्यतो यदि व्यधिकरणधर्म्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं अथावगाहते तर्हि भ्रम एव, न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्याद्यनुभवस्तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्व्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति मन्तव्यम्॥ १६॥

इति श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचितायां व्याप्तिवादचिन्तामणिदीधितौ व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावः समाप्तः।

नावगाहत एवेति। तथाच क्व व्यधिकरणधर्म्मस्यावच्छेदकत्वमितिभावः। न च तत इति। यद्यपि तदंशे भ्रमत्वेऽपि अवच्छेदकत्वमक्षुण्णमेव तथापि वैशिष्ट्यनियतमवच्छेदकत्वमित्यभिप्रायः, यदीति। प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणभानमित्यर्थः। क्वचित् पुस्तके घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः, स तु समानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्थल एव प्रतियोगितावच्छेकस्य स्वातन्त्र्येनावच्छेदकत्वावगाहनपरतया सङ्गमनीयः, पटो नास्तीति पाठस्तु प्रकृतपरतया अतिसुगम एव॥ १६॥

[illegible] व्यात [illegible] दीधितिप्रसारिण्यां व्याप्तिवादे व्यधिकरणप्रतियोगिनो [illegible] र्मावच्छिन्नाभावः समाप्तः।

[illegible] वान्योन्याभावं न [illegible]

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

अथ पूर्व्वपक्षः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति
साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामा-

दीधितिः ।

साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषाम-
नधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत्, तस्मिन् सति
साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सति
सप्तम्या अवच्छेदकत्वलाभात्, तच्चेहानूनवृत्तित्वम्
एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरण-

प्रसारिणी ।

साध्येतीत्यादि । साध्यसामानाधिरण्यं यदि साध्यानधिकरण-
वृत्तित्वे तदा तदनधिकरणस्य गगनादेर्व्वारणाय साधिकरणपदे
दत्तेऽपि केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिरग्रिमग्रन्थविरोधश्च यदि तदधि-
करणानधिकरणत्वं तदा सत्यन्तेनैव गगनवारणे साधिकरणपदं
व्यर्थं, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिश्च, सत्त्वादौ द्रव्यत्वाधिकरणा-
नधिकरणत्वाभावादिति यथाश्रुतेऽनुपपत्त्या व्याचष्टे [illegible]त्यादि
अनधिकरणत्वमित्यस्य अधिकरणत्वाभावात्म[illegible]
करणत्वस्य वैयर्थ्यादाह, तदभाववत्वमिति । अत[illegible]

नाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति
चेत् न, साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यान-

ताया अनूनवृत्तित्वमिति तु फलितार्थः । यथासन्नि-
वेशेऽधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-
लाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्य-
वदवृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तदभावो बोध्यः । एतेन
साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विव-
क्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य
सार्व्वत्रिकत्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः ।

क्षित एव, ननु सतिसप्तम्याः अवच्छेदकत्वे लब्धेऽवच्छेदकत्व-
स्यानतिरिक्तवृत्तित्वार्थकतया साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं
यदधिकरणताया अनतिरिक्तवृत्तीत्यर्थो वाच्यः । स च धूमवान्
वह्नेरित्यादौ धूमवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्वस्य वह्न्यधिकरणता-
व्याप्यत्वेनातिव्याप्ते इत्यत आह, तच्चेति । इदमेव सङ्गमयति
एवञ्च इत्यादिना, ननु तादृशाभाववत्वं यस्य व्यापकमित्येवास्तु
अलमधिकरणपदेनेत्यत आह, यथेति । ननु तथा अवैयर्थ्येऽपि
[illegible]मित्यत आह, हेतुतेति । तदधिकरणपदं तथाच
[illegible]यादौ समवायसम्बन्धेन धूमसम्बन्धिनि तद-
[illegible]दवृत्तिपदार्थसत्त्वेऽपि न क्षतिः, एतेन येन

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

धिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तिः ॥ १ ॥

अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यः तदा जातिमान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात्। अतएव न समवायेन संयोगेन वा इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च। नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। नापि विषयतया घटभिन्नं मेयत्वादि-

---

येनेत्यादिर्विवक्षणेन साध्यवदसमवेतेति सर्व्वत्र वाच्यत्वादीनां सत्वादित्यर्थः, तादृशेन साध्यवदवृत्तित्वप्रयोजकसम्बन्धेन, जातिमदिति। यत्यत् समवेतं तज्जातिमत्येव समवैति इत्यसमवेतमेव जातिमदसमवेतं, तथाच समवायेन तदभावः केवलान्वयीति भावः अतएव प्रकृतातिव्याप्तेरेव न समवायेनेति पूर्व्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वप्रकारेण उक्तं इदानीन्तु समवायत्वेनेति भेदः, संयोगेनेति, यत् यत् संयुक्तं तत्तज्जातिमदेव इति जादिमदसंयुक्त[illegible]संयुक्तमेव इति तदभावः पूर्व्ववत् केवलान्वयीत्यर्थः अत[illegible] स्याभावः संयोगेन वक्तव्यः तदा जातिमदसम[illegible]

त्यादावतिव्याप्तिः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयकत्वात् घटनिर्व्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात्। नापि सम्बन्धमात्रेण, द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेः अवृत्तेरभावस्य केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् ॥ १ ॥

संयोगेन मेयत्वाधिकरणे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति मनसिकृत्याह, इदं न जातिमदिति। साध्यवदिति जात्यभाववति जात्यादौ समवायाप्रसिद्धेरित्यर्थः, आदिना संयुक्तपरिग्रहः। साधनतावच्छेदकेनेति साध्यवदवृत्तित्वमित्यत्रान्वितम् एवम् अपरत्रापि।

इदमित्यादि, रूपभिन्नं गुणत्वादित्यत्र हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन रूपभिन्नावृत्तीनां रूपत्वशुक्लत्वादीनां गुणत्वाधिकरणेऽपि सत्त्वान्नातिव्याप्तिर्घटत इति एतदिति, तथाच यत् यत् समवेतं तत्तदेतद्रूपभिन्ने समवेतमेव, अतएव घटादिकं विहाय रूपपर्य्यन्तानुधावनमिति, घटादिमात्रवृत्तेस्तु तदीय रूपादेरेव सुलभत्वात्। घटभिन्नमिति। अत्रतु विषयतासम्बन्धेन यत् यत् सम्बद्धं तदवश्यं घटभिन्ने सम्बद्धमिति घटमात्रविषयकस्याप्रसिद्धिः, तथाच घटभिन्ने विषयतासम्बन्धेन यत्र वर्त्तते तत्रवर्त्तते एव [illegible]तासम्बन्धेन, अतएव विषयतया तस्याभावः सार्व्वत्रिक [illegible]तिभावः। नापीत्यादि द्रव्यं सत्वादित्यत्र द्रव्य[illegible]काले सम्बन्धमात्रेण यत्र वर्त्तते तत्र वर्त्तत एव

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यसामानाधिकरण्यं पर्व्वतीयवह्नेर्महानसीयधूम-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादे-

---

विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यं सर्व्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारक-प्रमाविषयकत्वे वा सुलभं, तेनैव सम्बन्धेन तदव-च्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति। केचित्तु नञ्व्यत्या-सेन असाध्यानि साध्यविरोधिनि साध्यासमानाधि-

---

कुत्रापि तथाच तेन सम्बन्धेन तस्याभावः सत्वाधिकरणे सुलभ-एव इति भावः ॥ १ ॥

ननु येन येन सम्बन्धेन साध्यवति न वर्त्तते तेन सम्बन्धेन तस्याभावः इत्यत्र तु यत्तदर्थयोरननुगमात्, साध्यवदवृत्तिपदार्था-भावस्य सामान्याभावरूपत्वं न घटते, अतएव पूर्व्वं सकलेत्युक्तम् अत आह, विशेषणतेति। तत्तद्व्यक्तित्वमिति स्वरूपभेदविशेष इत्यर्थः। ननु तत्तद्व्यक्तिभिन्नभेदस्य सम्प्रदायमते तत्तद्व्यक्तिमात्र-वृत्तिरूपाद्यात्मकतया विशेषणताविशेषेण अवृत्तित्वमसम्भवतीत्यत आह, तत्तदिति। अत्र तु अन्यान्यत्वं तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिरूपाद्या-त्मकमननुगमात्, नन्वेवमेव यत्र व्यभिचाराधिकरणं [illegible]दिकं तत्रान्यान्यत्वं नास्ति, तथाच पूर्व्वदोषतादवस्थ्य[illegible] तत्तदिति।

रव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च। न च प्रतियोगिविरो-धित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात्। नहि प्रति

करणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकर-णानि यस्य तत्वम्। साध्यसामानाधिकरण्याभाव-व्यापकाभाव-प्रतियोगि-सामानाधिकरण्यसामान्यकत्व-मिति तु फलितार्थः, अत्र च साध्यसामानाधिक-रण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुताव-

---

तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिरसाधारणः कश्चन धर्म्मः। अत्र च विषयत्वस्य यो विशेषणताविशेषः इत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमित्यपि कश्चित्। तेनैवेति, विशेषणताविशेषेणैवेत्यर्थः। सामान्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं पुनर्व्विशेषणताविशेषेणैव, साध्यवद्वृत्तित्व-मिति मिश्राणां द्वितीयमतमाह, केचित्त्वित्यादि। असाध्यानिति बहुवचनं व्यापकत्वमाविष्कर्त्तुम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र कस्यचित् साध्यासामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यानधि-करणतयातिव्याप्तिः स्यादिति यावत्त्वस्य व्यापकत्वरूपतया व्याप्ते-र्हेतुनिष्ठतया च तथैवाह साध्येत्यादिफलितार्थ इत्यन्तेन। धूम-वान् [illegible] यत्र धूमव्याप्यवह्निनिष्ठसामानाधिकरण्यं तादृशाभाव-[illegible]सामान्यपर्य्यन्तम्। न चात्र सामान्याभावो वक्तुं [illegible]भिधानात् इति। अत्र च यथाश्रुते द्रव्यं सत्त्वात्

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चातिप्रसङ्गः। सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहुः तच्चिन्त्यम्।

वतो घटादेः समवायेन रूपविशेषाधिकरणे पर्व्वतादौ संयोगेन
वृत्तावव्याप्तिप्रसक्तिः। तत्पददाने च समवायेन वृत्त्यभावो
वर्त्तत एवेति भावः, न च स्पन्दावच्छिन्नकालस्यैव खण्डकाल-
त्वात् स्पन्दमात्रस्य कथं तदधिकरणत्वं इति वाच्यं स्पन्दाव-
च्छिन्नकालस्य कालावच्छिन्नस्पन्दस्य चाधिकरणतायां विनि-
गमनाविरहेन तदुभयाधिकरणतायामेव विश्रामात्, व्यावर्त्तक-
त्वेन चात्यन्तावश्यकत्वेन स्पन्दादेरेवाधिकरणत्वस्याङ्गीकर्त्तुमुचित-
त्वाच्च। कालसिद्धिस्तु प्रमाणान्तरेणैवेति भावः, ननु तावतैव सर्व्व-
सामञ्जस्ये स्वाधिकरणपदं व्यर्थमेव न च साधने सामानाधिक-
रण्यज्ञानस्य हेतुत्वलाभार्थं तदिति मिश्रैरुक्तमेव सम्यगिति वाच्यं
एवमपि लक्षणे वैयर्थ्यस्य दुर्निवारत्वात् इत्यभिप्रेत्याह, सम्बन्धविशे-
षेणेति, तच्चिन्त्यमिति इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ विशे-
षणताविशेषेण साध्यवति तद्रूपभिन्ने समवायेन यत्र वर्त्तते तत्र
वर्त्तत एव कुत्रापि इत्यतिव्याप्तिरेव सम्बन्धान्तरेणापि घटभिन्नं
ज्ञानात् इत्यत्रापि। अत्रेदं चिन्त्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
वति पूर्व्वोक्तरीत्या विशेषणताविशेषेण यत्र वर्त्त[illegible]हेतुतव-
च्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे विशेषणतावि[illegible]
इत्युक्तौ तु नायं दोष इति।

यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि। ननु अप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यम् अत आह द्रव्यत्वादेरिति। प्रतियोगिविरोधित्वं तदधिकरणावृत्तित्वं, व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, अधिकरणेति। तथा-सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः। संयोगाद्यभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, अव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं, स्वाधिकरणीभूत-द्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, गुणे च प्रतियोग्य-

ननु स्वविवक्षायां मूलोक्तदोषासङ्गतिरित्यत आह, यथाश्रुतमिति। यथा सम्भवमिति यत्र विकल्पे यद्घटते तत्र तथेत्यर्थः, तेन तदधिकरणानधिकरणत्वस्य केवलान्वयिनि प्रसिद्धावपि न क्षतिः तथासतीति नानाधिकरणानां तादृशं नास्तीति बुद्धि-नियामकत्वकल्पनमपेक्ष्य लाघवादेकत्वाभावः कल्प्यते अधिकरण-भेदेनाभावभेदे तु अधिकरणसमसंख्याभावकल्पनमिति अतिरिक्तत्वकल्पनञ्चेति महद्गौरवमेवेति भावः।

ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्यादिविरुद्ध-
धर्म्माध्या[illegible] एवाभावभेदको ऽस्त्वित्यत आह, संयोगाद्यभाव-
[illegible]ति अत्र द्रव्यपदं स्वरूपकथनपरम्। यद्वा
[illegible]धिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्गुणेऽपि तत्स-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः, मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात्। न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात्। साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यस्येतिषष्ठ्यर्थ--व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोः व्याप्ति-

---

सामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च, प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं, स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं, एतानि च न भेदकानि अविरोधात्, सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथाव्यतिरेक इति भावः ॥ २ ॥

ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसामान्ययोरपि सामानाधि-

---

त्वेन तत्रापि तदापद्येतेति तद्वारणाय द्रव्येति तथाच द्रव्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि द्रव्येति अव्याप्यवृत्तित्वस्य निरुक्तेः स्वाधिकरणेति अत्र गुणपदादाने स्वाधिकरणीभूतवृत्त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य सामान्याभावरूपतया तादृशद्रव [illegible] युक्तताभावे सम्भव इति तत्पदमुक्तम् ॥ २ ॥

स चेति अन्योन्याभाव गर्भलक्षण पक्षे, अ [illegible]

निरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च, विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात् ॥ ३ ॥

करण्यमेव इत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्या इत्यत आह वह्निमदिति। ननु यत् समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः, धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह विशेषेति।

मभिप्रेत्याह, साध्येति। तत्र हि अप्रतियोगिना साध्येन समं सामानाधिकरण्यमेव सम्बन्ध इति ध्येयम्।

ननु साध्यत्वं सिद्धिविषयत्वं साधनत्वञ्च, सिद्धि करणत्वं तत्कथं मूलोक्तात्माश्रय इत्यत आह, साध्यत्वसाधनत्वे इति। वह्नित्वावच्छि [illegible] ह्निरिति न च तत्तद्वह्नेरेव वह्नित्वावच्छिन्नतया तस्य-
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकतयेदमसङ्गतमिति वाच्यम्।
[illegible] धर्म्मस्यानवच्छेदकत्वं इति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मनिरूपित-वैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं साधन-समानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेः वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः ।

य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणाः त एव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाः वह्निमत्सामान्य-भेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वाव-च्छिन्नोवह्निरिति भवत्यव्याप्तिः ॥ २ ॥

साधनेति वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धं अतिप्रसञ्जकञ्च,

---

मानरीत्या विवक्षणादिति भावः । परम्परया तादृशधर्म्मत एव तथैव उपष्टम्भकप्रतीतिमाह, धूमवानिति । विशेषेतीत्य-नन्तरं तथाच पूरणीयम् ॥ २ ॥

प्रमेयत्वादेरिति मूलमनुरुध्यान आह, वैयधिकरण्यमिति । पृथिवीत्यादि द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वे ऽसत्वात् इति भावः ।

धूमवान् वह्नेरित्यत्र तु कदाचिदयोगोलकीयवह्न्यनधि-करणाधिकरणत्वं धूमे वर्त्तत इति अखण्डहेतुत्वानुसरणम् । धर्म्मपदन्तु मूलोक्तं स्वरूपकथनपरमेवेति ।

यद्यपीत्यादि । द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र मात्रपदे त[illegible] न्तरमाह, तदनधिकरणेति । तत्साधनसमानाधि[illegible]

महानसादौ समवायितया वह्निवह्निमतोरत्य-न्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणा-भावाच्च । अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, व्यापकत्वन्तु तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमु-पाधिः, प्रतियोगित्वं न विरोधित्वम् ।

पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ, अतः समानाधिकरणपदो-पादानं, धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरण-द्रव्य-त्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वम अतोयावदिति ।

यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपट-त्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्र-वृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणां, तथापि तादृश-धर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदक-वत्त्वं बोध्यं, न हि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः

निखिलेत्यादि, रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र बोध्यं, रूपस्य प्रतिव्य-क्तिभिन्नत्वात्, तादृशेति, साधनसमानाधिकरणेत्यर्थः । नहीत्यादि पृथि[illegible]दिसमानाधिकरणधर्म्मस्य सर्व्वस्यैवाधिकरणे रूपं तत्र [illegible]पि वृत्तावतस्तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छे-[illegible]हतमिति ।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

कश्चिदेको धर्म्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकं रूपत्वादि, धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणायो-गोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं, तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वं, तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरण-मात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाधकमेयत्वेनातिप्रसङ्गः वस्तुतस्तु तादृशधर्म्मानधि-

नन्ववच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वस्य मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्र-वृत्तितावच्छेदकत्वं न सम्भवति, तादृशवृत्तित्वानधिकरणे वृत्तित्व-सामान्याभाववति गगनादौ सत्वात् तथाचानवच्छेदकत्वमित्यति-व्याप्तिरतस्तन्निर्वक्ति तच्चेति, तथाच तदृशवृत्तित्वाभाववति धर्म्मे-ऽवृत्तित्वमेव वक्तव्यं, गगनस्य तु धर्म्मत्वमेव नास्ति धर्म्मरूपाणि यानि यानि द्रव्याणि तानि गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तीन्येवेति भावः। एतदेव विशदयति, तेनेत्यादि। ननु सत्ताद्रव्यत्वोभय-वान् जातिमत्त्वादित्यादौ उभयत्वस्य सत्तावृत्तितया सत्तायाश्च तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यतया तादृशवृत्तित्वशून्या-वृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं व्याहतमेवेति अतिव्याप्तिरत [illegible] वस्तु-तस्त्विति। स्वमवच्छेदकत्वेनाभिमतं तथाचोभयत्व[illegible] करणताया द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन द्रव्यस्य च तादृ[illegible]

सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अत्रान्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्वाच्च ॥ ४ ॥

करणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्ववि-शिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्तायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभय-त्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्ति-त्वात्। प्रमेयत्वादेरिति।

ननु व्यतिरेकित्वेन धर्म्मो विशेषणीयः, वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय, तथाच साधनसमानाधिक-

णत्वान्नातिव्याप्तिरिति। मात्रपदञ्च, द्रव्य पृथिवीत्वादित्यत्र पृथिवीत्वसमानाधिकरणघटत्वादेरनधिकरणवृत्तिरेव द्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-द्रव्याधिकरणतेत्यतिव्याप्तिवारणाय, एतदेव स्पष्टति, तेनेत्यादि। ननु तादृशवृत्तिताशून्यधर्म्मपर्य्याप्तकत्वमेव वक्तव्यं उभयत्वस्य सत्व-वृत्तित्वेऽपि तदपर्य्याप्तत्वादिति नातिव्याप्तिरित्यत: स्थलान्तरमाह, गुणान्यत्वेति। अत्र च विशिष्टवृत्तिधर्म्मस्य विशेष्ये पर्य्याप्तत्व-स्वीक[illegible] इति ध्येयम्। प्रमेयत्वादेरितीति। एतद्दूषणरक्षणायैव [illegible]धिकरणत्वमुक्तमिति भावः।

[illegible]नप्रयासादाह, वस्तुतस्त्वित्यादि। तादृशस्येति साध-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

रणधर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नधर्म्म-वता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्म्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतो दोषान्तरमाह महानसादाविति । तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्वद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः ।

एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति

नसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । तथाचेत्यादि । वैयधिकरण्यावच्छेदकस्यैव यावत्त्वविवक्षणात् न प्रमेयत्वमादायाप्रसिद्धिः, वैयधिकरण्यस्य सम्बन्धभेदभिन्नतया सामान्याभावासम्भवात् तदभावकूटमाविष्कर्त्तुमाह, यावदिति । नन्विदं सत्तावज्जातिमत्त्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाभिन्नतया तस्य च तादृशावच्छेदकत्वेनाव्याप्तिरित्यत आह, यावत्तादृशेति । तथाच तादृशावच्छेदकत्वस्य गुणकर्म्मान्यसत्तात्वपर्य्याप्ततया शुद्धसत्तात्वे तस्याभाव इति मूलसङ्गमनाय विकल्पयति, तथाचेत्यादि । साधनसमानाधिकरणधर्म्मस्य साध्यस्य समवाय सम्बन्धेन तदभाववति तद्भिन्ने च पर्व्वतादौ तस्यैव संयोगेन वृत्तित्वसत्वात्, साधनसमानाधिकरणधर्म्माभाववद्वृत्तित्वं तद्भिन्नावृत्तित्वञ्च वैयधिकरण्यं दुष्टमित्यर्थः, तथाच पूर्व्वास्वरसेनैव ग्रन्थावतार इति भावः ।

नन्वस्तु मूलं विरुद्धं, तदधिकरणानधिकरण[illegible] रण्यविवक्षणादेव लक्षणं सुस्थमित्यत आह, ए[illegible]

निरस्तं, समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिरेको वा तत्रापि व्याप्य-

---

सादावित्यादिदोषेणेत्यर्थः । एतदेव योजयति, समवायितयेत्यादि ।

सम्बन्धविशेषेणेति । येन सम्बन्धेन धर्म्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तेन तदधिकरणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्वविवक्षायामित्यर्थः । यद्वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे विशेषणताविशेषेण यद्वर्त्तते विशेषणता विशेषेण तत्तदधिकरणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्वमिति ।

समव्याप्तेत्यादि । व्याप्तिसामान्यनिरूपणमभिप्रेत्यात्माश्रयो बोध्यः, अन्यथा वह्निधूमव्याप्तिनिरूपणे तदप्रवेशात् तदनापत्तेरिति एवमु[illegible]पि अतएव तत्रादिपदमपि । यथाश्रुतलक्षणं रक्षितु-[illegible]। द्रव्यं सत्वादित्यत्र संयोगस्य उपाधिलक्षणागमनं [illegible]ङं न हि मयेदं स्वतन्त्रमुपाधिलक्षणं क्रियते किन्तु अनौ-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

वृत्तिरखण्डस्य अन्ततस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावादिरेवास्ति। यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः।

पाधिकत्वरूपव्याप्तिघटकतयेति येन तस्याव्याप्तिराशङ्क्यत इति कदाचित्तल्लक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणपदप्रक्षेपमभिप्रेत्याह, नानेति। अखण्डः सर्व्वसाध्यवद्वृत्तिरिक्तः तथाच साध्यवदन्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तस्य नास्तीति। सर्व्वत्र एकजातीयसम्बन्धमभिप्रेत्याह, अन्तत इति, तद्वदिति। साध्यवदित्यर्थः।

ननु साध्यवत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमेव तथाविधं वर्त्तते इत्यलं, तादृशाभावपर्य्यन्तानुधावनेन इति चेन्न, सम्प्रदायमते विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नाया ऐक्याभावात्। अभावीयविशेषणताविशेषजिहासया तदित्यपि कश्चित्। ननु विशेषणान्तरस्य विशेष्यापेक्षया अन्यत्वमते विशेष्यस्य न तदभावप्रतियोगित्वमित्यत आह, द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य चेति। यदिकारस्तु क्लृप्ताभावस्यैव द्वित्वावच्छिन्नाभाववादिनमभिप्रेत्य, [illegible]त्यादि अत्राप्यनवच्छेदकत्वं यादृशप्रकारतया तादृशप्रकारत[illegible]च्छेदकत्वं ग्राह्यं तेन सद्वतौ शुद्धस्यानवच्छेदकस्यापि वि[illegible]

अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति सहेति। एकदेशकालावच्छेदेनेति पूरणीयं तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः।

अत्रान्योऽन्येति। अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेः। येन सम्बन्धेनाभावस्तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या, इत्यस्य तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः। अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनो अधिकरणेऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तादृश स्वसम्बन्धस्याधिकरणावृत्तितत्कत्वमित्यभिधाने च

त्वविशिष्टतयाऽवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, अनवस्थामिति प्रतियोगित्वस्य सहानवस्थाननियमलक्षणतया तस्य च नियमान्तरप्रविष्टतया अनवस्थेत्यर्थः। क्रमेण पुरणीयस्य व्यावृत्तिमाह, तेनेत्यादि।

वक्तव्येति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाववति तेन सम्बन्धेनावृत्तिः प्रतियोगिनो वक्तव्या इति भावः। तथापि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नान्योन्याभाववति तादात्म्येन वृत्तेरप्रसिद्धेः अवृत्तित्वमप्रसिद्धम्

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि, अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात्, यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं तत्साध्यस्य, यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् ॥ ५ ॥

व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपि इति ध्येयम् ॥ ४ ॥

अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती च प्रकृतोपयोगितामात्रस्य लक्षणत्वे तु लक्षणेऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यम्। सर्व्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपस्य वोपाधि-

---

इत्यत आह, इत्यञ्चेति । तथाचावृत्तित्वमित्यत्रासम्बद्धत्वविवक्षणादव्याप्त्युद्धारः । एतदेव स्पष्टयति, अन्योन्याभावस्येति । तद्वतीतिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्ताभाववति इत्यर्थः । तच्छब्देन तादृशाभावोक्तेः, तच्च जात्यादिरूपमेवेति तत्समवेतत्वस्याप्रसिद्धिः । तादृशेतिप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धियदधिकरणं तदवृत्तितत्कत्वमित्यर्थः, तच्छब्देन तादृशाभाव उक्तः । व्यधिकरणेति । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजात्यधिकरणावृत्तित्वे ग्राह्ये संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजात्यधिकरणत्वमेवाप्रसिद्धमिति । सिद्धान्तलक्षणेति । सर्व्वेषु संयोगेषु जातिप्रतियोगिकत्व-तदभावाधिकरणानुयोगिकत्व-सामान्योभयाभाव इति रीतेर्वक्ष्यमाणतयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अप्रसक्तिः अन्योन्याभावप्रतियोगिणि तस्यान्योन्याभावाभावात्मकत्वाभावात् । अतिप्रसक्तिस्तत्त्वावच्छेदके तस्य तदात्मकत्वादिति । प्रकृतेति । व्यापकत्वोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्येत्यर्थः । मात्रपदेनान्योन्याभावप्रतियोगिता प्रतिक्षिप्ता. तथाचेदं पर्य्यवसन्नं तद्वद्वृत्तिको योऽत्यन्ताभावस्तदभावरूपत्वं यत्प्रतियोगित्वं तदभावो यत्र तद्व्यापकमित्यर्थः । वैयर्थ्यमिति । धूमवति वर्त्तते योऽन्योन्याभाव आर्द्रेन्धनस्य तदभावाभावरूपत्वमार्द्रेन्धनस्य नास्तीति अन्योन्याभाववारकात्यन्ताभावपदं निरर्थकमिति । न चात्यन्तपदस्यैव वैयर्थ्यं अभावपदपर्य्यन्तं किमर्थमिति वाच्यं तद्वन्निष्ठाप्रतियोगित्वमित्यस्य निरुक्तस्य सामञ्जस्यादिति । नन्वेवं धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनादावसम्भवि धूमवन्निष्ठस्य प्रागभावादेरभावरूपत्वादार्द्रेन्धनस्येत्यत आह, सर्व्वत्रेति। अत्रायोगोलकान्यत्वादेरेवोपाधित्वं आर्द्रे·

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

सम्भवात्तद्भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वात् इति वाच्यम्। विरहपदस्य तज्-

न्धनादेरनुपाधित्वन्तु संयोगानुपाधित्ववद्व्याप्तिलक्षणे न दोषकरमिति, ननु तद्व्याप्यार्द्रेन्धनादीनामुपाधित्वव्यवहारस्तान्त्रिकानां अभिप्रेत इत्यत आह, नित्यसाधारणेति, तथाचार्द्रेन्धनादेरपि अयोगोलकान्यत्वाद्यन्यान्यत्वेनैवोपाधिता न चार्द्रेन्धनत्वमेव प्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति तेनैव रूपेणानुपाधित्वसम्भवे किमेतावत्प्रतिवन्धेनेति वाच्यं तादृशप्रागभावप्रतियोगितात्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन तेषां विवादग्रस्तत्वान्नित्यसाधारण्यविवक्षणेत्वविवादादिति इतरथाभेदप्रतियोगितासाधारणनिरूपणे। नन्विदमसङ्गतं आर्द्रेन्धनादीनां दर्शितनित्यसाधारणरूपादिसत्वेन भेदप्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलकावृत्तित्वादिरूपेण उपाधित्वस्य दुर्व्वारत्वादिति। तदवच्छिन्नभेदस्य धूमवत्यसम्भवात्, धूमवन्निष्ठाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च तत्राक्षुण्णमिति क्व प्रकृतव्याप्तिलक्षणे दोषः, येन तदर्थमत्यन्ताभावपदं सार्थकमिति चेन्न, एतस्य रूपान्तरेणापि उपाधित्वव्यवस्थापनतात्पर्य्यकत्वात् पर्व्वतो वह्निमान् धूमवदवयवधूमवदन्यतरत्वादित्यत्र धूमवति धूमवदवयवावृत्तिभेदस्य सुलभत्वाच्चेति अत्र गोत्वभेदभिन्नत्वं साध्यं, भेयत्वं हेतुः तत्र यावन्त उपाधयः सम्भवन्ति तावतां भेदो गोत्वभेदे वर्त्तते स चाभावमात्राधिकरणकत्वेन तत्स्वरूपतया साध्यवन्निष्ठभेदप्रति-

ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात्। प्रतिवध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वञ्चात्र एककालावच्छेदेन एकत्रावर्त्तमानत्वम् अभावपदस्य स्वाभावपरत्वात्। वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अन-

योगित्वं सर्व्वेषामुपाधीनामिति, अत्यन्तपदं अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितालाभायेति नव्याः। समानप्रकारकमेव ज्ञाने प्रतिवन्धकमित्यभिप्रेत्याह, विरहेत्यादि। प्राचीनमते प्रतियोगितावच्छेकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य प्रतिवन्धकत्वेऽपि समानप्रकारकत्ववादिनो मते तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमेव प्रतिवन्धकमिति भावः।

प्रतियोगिज्ञानमिति। तादात्म्येनेत्यर्थः। ननु प्रतिवन्धकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्चात्माश्रयादिग्रस्तं इत्यत आह, प्रतिवन्धकत्वञ्चेति। घटज्ञानतदभावज्ञानयोरेकत्रावर्त्तमानत्वमसम्भवग्रस्तमित्यत आह, एककालावच्छेदेनेति। एककालावच्छेदेनेत्याद्यपि तथैव इत्यत आह, एकत्रावर्त्तमानत्वमिति।

ननु घटाभावज्ञानेन समं यस्याङ्कुरस्य ज्ञानमेककालावच्छेदेनैकत्रात्मनि न जातं तत्राङ्कुरे घटाभावप्रतियोगित्वापत्तिरेवं घटत्वेऽपि तदापत्तिः, घटान्योन्याभावधीविरोधिधीविषयत्वादित्यत आह, अभावपदस्येति। तथाच स्वाभावज्ञानप्रतिवन्धकज्ञानविषयत्वमिति लक्षणार्थः। वक्ष्यमाणास्वरसादाह, वस्तुतस्त्विति।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

वच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम्। अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्य-समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्-सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम्।

तथाच संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव वाशब्दोऽत्रास्व-रससूचनाय, स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्व्वस्य प्रति-योगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात्। स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्व्वत्र सम्भवित्वात्,

---

तमेवोद्घाटयति, सम्बन्धेत्यादि। वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वस्य समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि धूमवन्निष्ठ-संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्याद्युन्नेयम्, यत्सम्बन्धेनेत्यादि, तथाच धूमाधिकरणीयसमवायसम्बन्धावच्छि-न्नाभावप्रतियोगित्वं तत्र नास्तीतिभावः। तदिति उपाधित्व-मित्यर्थः।

तथाचेति इत्थमन्योन्याभावमादाय नातिप्रसङ्गगन्धोऽपि स चेति अस्वरस इत्यर्थः। व्यधिकरणेति। तेन सम्बन्धेन प्रति-योगिनो भ्रमाभावेन ज्ञानस्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृश-प्रतियोगित्वं तत्राव्याप्तं इति भावः। स्वाभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-विषयत्वम् इत्यत्र गौरवमाविष्कुर्व्वन्नाह, स्वाभावेत्यादि। सम्बन्धि-

स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात्। तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगि-ताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च। यत्साध्यस्य यत्स-मानाधिकरणसाध्यस्य ॥ ५ ॥

त्वमपेक्ष्य लाघवादाह, स्वाभावज्ञानेति। उभयत्र प्रतियोगिनिष्ठत्वं आसादयितुं विशेष्यानुसरणं, लाघवमिति पूर्व्वलक्षणे एतदुभया-प्रवेशात् न वैयर्थ्यमिति हृदयं, स्वाभावकत्वं पुनरितोऽपि लघुतर-मिति ध्येयम्। नन्वेतदेवास्तु प्रतियोगित्वमित्यत एतदपि दूष-यति, स्वाभावेत्यादि। तत्र षष्ठ्यर्थे तथात्वौचित्यात्। ननु सम्बन्ध-मर्य्यादया प्रविष्टायाः प्रतियोगितायाः प्रवेशे इदं स्वलक्षणमविरुद्ध-मेव इत्यत आह, अभावत्वेति। स्वप्रतियोगिकपदार्थत्वमभावत्वमिति प्रतियोगित्वस्य प्रकारतयैव प्रवेशे आत्माश्रय इति भावः। ननु द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वम् अभावत्वं विलक्षणप्रतीत्यनुरोधेन अखण्डो-पाधिर्व्वा तत्, इत्यतः प्रतिबन्धकत्वानुसरणम्। ननु तादृश-व्यवहारविषयत्वमेव तद्वक्तव्यमित्यत आह, तथाविधेति। अभाव-त्वादिप्रकारकेत्यर्थः। यत्साध्यस्येति अत्र मूले तुल्याधिकरणतायां व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वम् असम्भवि इत्यतो वैयधिकरण्यं प्रदर्शयति, यत्-समानाधिकरणेति ॥ ५ ॥

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

तथाहि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनं तत्प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य, द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तत् व्यापकं महानसीयवह्नेः। नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् तच्च दूषितम् ॥ ६ ॥

तथाहीत्यादि। यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम्। साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम्। प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम्। तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धा-

---

तथाहीत्यादीति। धूमवान् वह्नेरित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य गोत्वस्य साध्यसमानाधिकरणात्यन्तभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यतो यावदिति। एवम् उत्तरत्रापि वाच्यत्वमादाय बोध्यम्। नोक्तदोष इति मूलोक्तदोष इत्यर्थः।

एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अननुगमात् आह, विशेषणतेति।

वच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः। व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वम्। विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः। वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधि-

---

प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति अत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सुतरामेव तथेति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि इति पर्य्यन्तं प्रथमलक्षणस्य यथोक्तविवक्षाव्यतिरेकेनातिव्याप्तिप्रदर्शकं, द्वितीयस्य तु न। व्यतिरेकेनाव्याप्तिं प्रदर्शयति, एकसम्बन्धेत्यादि। अन्यत् सुगमम्।

सम्बन्धविशेषस्य प्रवेशे गौरवादाह, वस्तुत इति। यद्धर्म्माव-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात्। नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्निभावाभावात्। अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च ॥ ७ ॥

करणम्। साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् स्वसमानाधिकरणान्यान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः। दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या, सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमतिरिच्यते इति ॥ ६ ॥

कार्त्स्न्येन साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्य-

च्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः, तेन सद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकानां महानसव्यक्त्यादीनां तत्साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। एवम् उत्तरत्रापि बोध्यम्। तुल्याधिकरणत्वभ्रमं निराकर्त्तुमाह, यावतामिति। दूषितमिति मूलस्य हेतुं पुरयति, केवलेति। ननु साध्याव्यभिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति, यथोक्तमेव सम्यक् इत्यत आह, सा चेति ॥ ६ ॥

मूलोक्तदोषान् योजयितुं मूलन्यूनतामुद्धर्त्तुञ्च लीलावत्युक्त-

समानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरस्य वा आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः।

प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम्। पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च अतएव नेतरः।

अर्थाभिधानपूर्व्वकं द्वितीयं निरस्यति, अत-

मूलोक्तलक्षणं विकल्पयितुं, कार्त्स्न्येनमित्यादिना। साध्याश्रयस्य इत्यादिद्वयञ्च पुनरुक्ततोद्धरणाय सकलधूमस्येत्यादिग्रन्थदर्शनात् व्याप्तेः साध्यनिष्ठत्वमाविष्कर्त्तुं प्रथममेव विकल्पयति, आद्य इति।

स्वातन्त्र्येण दूषणमाह, व्याप्तेरिति। पृथिवीत्यादिपृथिवीत्वव्यापकानां गन्धादीनां यावतामधिकरणम् एकं न सम्भवीति जातिपर्य्यन्तम् अत्रापि जातित्वेन व्यापकानां यावज्जातीनाम् अधिकरणं तथेति तत्त्वेन व्यापकत्वं बोध्यं, न च तथापि तेन तेन व्यापकत्वं निरुच्य साधारणं व्यापकत्वमेव हेतुरस्तु, एकसम्बन्धेन हेतुत्वलाभाय तत्पदोपादानात्। अतएवेति। एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेः पृथिवीत्वादावतिव्याप्तेश्चेत्यर्थः। नानेत्यादेर्व्याप्तेश्चेत्यादेश्च दोषस्य अस्मिन् कल्पेऽसम्भवात्, इतरः प्रथमकल्पीयद्वितीयः, ननु विकल्पक्रमादेव साध्येनेत्यादिमूलोक्तं तत् सार्थक-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

एवेति । अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव, विषम-व्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादाविकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्याभावात्, भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्र वृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ ॥ ७ ॥

यति, अर्थाभिधानेति । एकव्यक्तिकसाध्यकाव्याप्तेरेव इत्येवकारेण नाना इत्यादिव्यवच्छेदः । विषमव्याप्ते इति । अयोगोलकीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य धूमे अभावात् इत्यर्थः । समव्याप्तेऽपि दूषणमाविष्कर्त्तुं न्यूनतां परिहरति, समव्याप्तेऽपि चेति । एकाधिकरणीयनानाव्यक्तिसाध्यकसमव्याप्तहेतौ यावत्साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वात् आह, संख्यापरिमाणादावित्यादि । भावाच्चेति । सकलसाध्यसम्बन्धस्येत्यनेनान्वितम् । तृतीयचतुर्थयोः स्वोक्तयोर्दूषणं स्वयमेव पूरयति, तृतीय इति । यथासम्भवमिति । एकमात्रवृत्तिसाध्यके, साध्यसामानाधिकरण्यवज्जलप्रसिद्ध्या चतुर्थदूषणासम्भवः, वह्न्यादौ तूभयोरेवाप्रसिद्धिः । न च साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं यद्धर्म्मावच्छिन्नस्येति वाच्यम् । यावद्द्रव्येषु गुणवत्वस्य सत्त्वात्, यावदित्यंशे सार्थकमेव, चतुर्थे प्रत्येकपददानादेव नाव्याप्तिरित्यत आह, सत्त्वादाविति ॥ ७ ॥

न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्म्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्म्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः । नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यतिव्याप्तेः ॥ ८ ॥

अर्थपरिष्कारपूर्व्वकं पञ्चमं निरस्यति, न चेति । एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव षष्ठं निरस्यति, नापीति । तादृशानां सर्व्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ । अथ यद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावलीढसामानाधिकरण्यं

कार्त्स्न्येन सम्बन्ध इत्यस्य लक्षणस्य यावत्साधनाश्रयाश्रितेत्यादि मूललिखनस्वार्थकत्वात् प्राह, अर्थपरिष्कारेति । अर्थपरिष्कारपूर्व्वकमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय स्वयं विवक्षित्वापि दूषयति, तादृशेति । यद्धर्म्मावच्छिन्नेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः, तेन गुणकर्म्मान्यत्वसत्त्वावान् जातिमत्त्वात् इत्यादौ गुणत्व-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात्। अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सहव्याप्तित्वात्, धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति, तन्न लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। न च सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः।

विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते ॥ ८ ॥

अविनेति। साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः, साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति वा।

निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, साध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य पूर्व्वोक्ताव्यभिचारित्वेनाभिन्नतया नञ्प्रश्लेषेण अन्यं व्याचष्टे ॥८॥

साध्यं विनेति। विनेति सप्तम्यन्तमव्ययम्। सप्तम्या चावच्छेदकत्वं तच्चानतिरिक्तवृत्तित्वं, तथाच साध्याभावो यदभावानतिरिक्तवृत्तिरिति लभ्यते, अविनेत्यस्य नञा पुनस्तस्याभावः प्रत्याय्यते इदमेव प्रदर्शयति, साध्याभावेत्यादि।

नापि व्याप्तपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्म्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्म्मतैव प्रयोजिका। न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहि-

---

अथेति। सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात्। तद्बोधादिति। न च व्यभिचाराग्रहसहकृतस्तद्बोधस्तथा व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरणधर्म्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छे-

---

केनचिदिति। मूलस्य व्याख्यानं किञ्चिद्रूपेति, तथाच किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन साध्येन सहाव्यभिचारिसम्बन्धस्य व्याप्तित्वादित्यर्थः। एतदेव द्रढयति, धूमादेरिति। अन्वयव्यभिचारस्य कस्यचित् प्रतिबन्धकत्वेनाप्युपपत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारमाह, तत्रैवेति। ननु प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकारेण व्यभिचाराग्रहो वक्तव्य इत्यत आह, हेत्वन्तरेऽपीति। वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोके व्यभिचारग्रहेऽपि अनुमितिरित्यर्थः। ननु तद्धेतुव्यभिचारग्रहाभावो वक्तव्य इत्यत आह,

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

ताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्यजनकत्वनियमादिति केचित्, तदपि न, साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात्। न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात्, सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः, साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्म्मत्वं

दकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च, विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां, व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितं, न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवं, व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरो-

---

हेतुतावच्छेदकेति। अयं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् इत्यादावित्यर्थः, विवदन्ते चेति। व्यापकत्ववादिप्रभृतयः अव्यभिचारग्रहस्यैव हेतुत्वं मन्यमाना इति शेषः। ननु प्रकृतहेतुतावच्छेदकेन यत्र न व्यभिचारग्रहः प्रसिद्धो भवति तत्र तदभावः कारणम्, अन्यत्र सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रमित्यतो दोषान्तरमाह, व्यभिचारेति। उचितमिति। व्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वतन्त्रज्ञानप्रवेशा-

सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीयवह्नौ तदभावात्। न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य, कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ॥ ६ ॥

इति गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्याप्तिवादे पूर्व्वपक्षः समाप्तः।

धित्वं वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनाग्रह्यमाणस्यैव, हेतुत्वमिति तत्रैव गौरवात् नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां

लाघवेन सामानाधिकरण्यज्ञान एव विषयतया व्यभिचारोऽवच्छेदक इति भावः। न वेत्यादि, अस्माकन्तु व्यभिचारज्ञानाभावत्वेनैव कारणत्वमिति हृदयम्। व्यभिचारज्ञानस्येत्यादि अयमाशयः, भवतामव्यभिचारवद्विशेष्यकव्यभिचारप्रकारकत्वं व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वम्, एकधर्म्मिणि च तदभावाप्रकारकताद्दशप्रकारकत्वं तद्भ्रमत्वस्य निश्चयत्वं तदविषयीभूतव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयविषयनिश्चययोर्महातारतम्यमिति।

तत्रैवेति। ननु तज्ज्ञानमात्रवृत्तिनानाधर्म्मप्रकारक एवाप्रमाण्यग्रहः सम्भवति, तस्य च तावज्ज्ञानानास्कन्दितत्वमेव

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

नियतपूर्व्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः। सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्म्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः, तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, तथाच सर्व्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य

वक्तव्यम्, इत्यश्च तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वे क्व लाघवम्। एवं यत्र विषयविशेषे व्यभिचारभ्रमत्वनिर्णय एव न जातस्तत्र तस्य हेतुतापत्तिरित्यतो दोषान्तरमाह, नानाविधेति। आहुरिति। अस्वरसः तथाच यादृशाव्यभिचारज्ञानस्य कारणत्वं तादृशव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वं व्यक्तव्यम्। ननु अव्यभिचारग्रहस्य प्रयोजनं पक्षे साध्याविच्छेदः, तच्च सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वपरतयैव भविष्यतीत्याशयेन तद्दूषयति, सामानाधिकरण्येति। ये तु केवलान्वय्यनुमितौ अव्यभिचारस्थलाभिषिक्तं केवलान्वयित्वमिति वदन्ति, तन्मतापेक्षयापि स्वमते लाघवं प्रकटयति, केवलान्वयित्वस्येति। वक्ष्यमाणार्थकवृत्तिमत्त्वघटितापेक्षया लाघवादाह, अन्योन्याभावेति। साधनवत इति वृत्तेर्विशेषणं, तद्वृत्तित्वस्य साधनवद्वृत्तित्वस्य, इदन्त्वन्योन्याभावविशेषणतया तथाच वृत्तिमदत्यन्ताभाव

वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं, शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ॥ ९ ॥

इति रघुनाथशिरोमणिप्रणीतायामनुमानदीधितौ व्याप्तिवादे पूर्व्वपक्षः समाप्तः।

इत्यत्र साधनवद्वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेवोभयसाधारणमस्तु एवं साधनवद्वृत्तित्वस्यान्योन्याभावविशेषणतायां साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्युभयसाधारणमिति। शेषमिति। इतोऽपि लाघवेन साध्यवदन्यावृत्तित्वादिज्ञानमेवानुमितिकारणम् इत्यादिकमिति ॥ ९ ॥

इति महामहोपाध्यायकृष्णदाससार्व्वभौमप्रणीतायां
अनुमानदीधितिप्रसारिण्यां व्याप्तिवादे
पूर्व्वपक्षः समाप्तः।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

अथ सिद्धान्तलक्षणम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

अथ सिद्धान्तलक्षणम् ।

दीधितिः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छि-

---

अथ सिद्धान्तलक्षणम् ।

प्रसारिणी ।

तद्धर्म्मावच्छिन्नेति । इदं पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववत् गन्धवत्त्वात् इत्यत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टद्रव्यत्वत्वाश्रयसामानाधिकरण्यं गुणावच्छेदेनापि इत्यवच्छिन्नपर्य्यन्तं तदुपहितार्थकम् ।

वह्निमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वेन रूपेण धूमादेर्व्याप्यत्ववारणाय आह, तद्रूपविशिष्टस्येति । तत्रैव तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वे व्यापकत्ववारणाय आह, तद्धर्म्मावच्छिन्नेति । व्याप्तेः सामा-

ಪುಸ್ತಕದ ಸಂಖ್ಯೆ F1105

न्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः । इत्यञ्च इदं द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः, साधनस्य

न्यरूपतालाभाय यावदिति । ननु दण्डिमान् दण्डिसंयोगात् इत्यत्र, तत्तद्दण्डस्य साध्यतावच्छेदकस्य, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुर्घटं चालनीन्यायेन तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावस्य दण्डान्तराधिकरणवृत्तित्वादित्यत आह, दण्ड्यादाविति । परम्परेति । ननु दण्डत्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् साध्यांशे दण्डत्ववान् इत्याकारापत्तिः नीलपट इतिवत् । न च दण्डप्रकारकत्वनियामकसत्तात् दण्डीत्येवाकार इति वाच्यं, तथाप्यांशिकत्वस्य (१) तस्य दुर्व्वारत्वापत्तेरिति चेन्न परम्परासम्बद्धमित्यत्रापि हि परम्परासम्बन्धो वस्तुविशेषणं, न त्वनुमितौ, तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वं, तथैवानुभवात्, अन्यथा दण्डेतरवत्यपि स्थले दण्डेतराभावसत्तात् दण्डी नास्ति इति बुद्ध्यापत्तेः, तथाच तावत् प्रकारता परम्परयैव दण्डत्वस्य तथावच्छेदकत्वं वाच्यं तदिहापि समानमिति । न च दण्डस्य तत्तद्दण्डत्वेनावच्छेदकत्वमिति वाच्यं, विशेषलक्षणोक्तप्रगल्भमतेऽतिप्रसङ्गादिति अतएवाह, परम्परासम्बद्धमिति । न तु

---

(१) एकस्या अनुमितेर्दण्डत्वसत्त्वात् दण्डिमानित्युभयाकारकत्वस्येत्यर्थः ।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादावृत्तेः, सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्नि-सामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादि-

संयोगसम्बन्धेनेति, फलबलेन तथैव कल्पनादिति, एवं दण्डि साध्यक-व्यभिचारिण्यपि बोध्यः। केचित्तु साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदादत्राव-च्छेदकतानवच्छेदकमेव वक्तव्यं, तथाच तादृशरूपावच्छिन्नावच्छेद-कमेव प्रकृतानुमितौ भासत इति आहुः। यद्रूपविशिष्टस्य फलमाह, इत्यत्रेति। साधनस्य इत्यादि, यद्यपि, विशिष्टसत्त्वमपि सत्त्वमेव तच्च गुणवृत्त्येव, तथापि गुणे न विशिष्टसत्ता किन्तु द्रव्ये इति प्रतीत्या तस्यैवाधिकरणत्वकल्पनमिति भावः। ऐक्यमिति, एकैव हि सा व्याप्तिः, सर्व्वधूमसाधारणी इत्यादिग्रन्थस्तु भङ्ग्या योजनीयः इति रासभादीति, न च तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिविवक्षणादेव रासभेऽपि तत्सत्त्वे न क्षतिरिति वाच्यं, वह्निनिरूपितधूमव्याप्तेरनतिरिक्तवृत्ते-रेव निर्वक्तव्यत्वादिति, अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्यैव वह्नि-धूमव्याप्तिरित्यस्यापि सुवचत्वादिति, तद्वतीति सामानाधिकरण्य-वतीत्यर्थः।

अस्मिन् कल्पे धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमुपहितानुपहितभेदेन समर्थनीयमिति न च धूमत्वस्य व्याप्तिरूपत्वे व्याप्यधूमवानित्यस्य तादृशधूमत्ववद्धूमवानित्याकारापत्तिः, प्रत्यक्षे इष्टत्वादेव, शाब्दे तु सामानाधिकरण्यपर्य्यवसन्नस्यैव व्याप्तिपदार्थत्वात्।

मति तादृशसमानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः, आद्या भिन्ना, द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम्॥ १०॥

अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमा-नाधिकरणान्तम्। यत्तु इदं संयोगिद्रव्यत्वादित्यव्या-व्याप्तिवारणाय तत्, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्ते-र्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात्, तत्र

न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतौ तादृशसामानाधिकरण्य-मित्युक्तावेव विनिगमनाविरहः, तथाच हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्य-मित्येव वाच्यम्, इदं द्रव्यं पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र जलावच्छिन्नद्रव्यत्वनिरूपितसत्त्वासामानाधिकरण्यस्यापि प्रकृत-हेतुव्याप्तित्वापत्तेः। अथेष्टापत्तिः, तर्हि रासभनिष्ठसामाना-धिकरण्यमेव किमिति वाधितम्। इत्यत्र प्रागुपदर्शिततद्धर्म्मा-वच्छिन्नेनेत्यत्रावच्छिन्नत्वं वैशिष्ट्यमेव, उपदर्शितव्यावृत्तेरनेनैव सिद्धत्वादिति। अभिन्नैवेति तथाच ग्रन्थसम्मुखतयैव गतिः इति भावः॥ १०॥

प्रगल्भीयं दर्शयति, यत्त्विति। तत् असमानाधिकरणान्तम्। तत्र चेति, तथाच संयोगत्वावच्छिन्नाभावो न योग्य इति भावः।(१) नन्वयं महारजनसंयोगी एतत्वादित्यत्र महारजनसंयोगाभावस्य योग्यत्वात्; तस्मिन् महारजनसंयोगो नास्तीति बुद्धेर्दुर्वारत्वा-

(१) योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्यैवाभावयोग्यत्वप्रयोजकत्वात्।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इत्यादिनाध्यक्षमिति तन्न, द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात्। न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान्, स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तिर्यावत्संयोगाभावा एव मानं, यत्तदर्थयोरननुगमात्, एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च। एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं, व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च। न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात्। यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिदण्डं, वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा

दित्यत आह, परितः प्रतियोग्युपलब्धेरिति। प्राचीनमते यत्तदर्थयोरनुगमादाह, एकावच्छेदेनेति। एतेन दर्शितोपाधिना। व्यर्थेति, अभाववत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यर्थः। द्रव्यमात्रस्यैव पक्षत्वादन्यत्र च साध्यसत्त्वादिति। ननु तथैव वक्तव्यमित्यत आह, अप्रयोजकत्वादिति। सम्प्रदायमत आह, निर्गुणत्वादेरिति। ननु प्रमेयत्वस्य गुणावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, प्रमेयत्वावच्छेदेन गुणो नास्तीति बुद्धेरसत्त्वादित्यत आह यथा चेति, प्रतिदण्डमिति भिन्नत्वेनान्वितम्। अत्र कश्चित् आकाशादिसंयोगो व्याप्य-

प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि, दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं, तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ॥ ११ ॥

नवीनाः पुनरुत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य, प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य, सामान्याभावो वर्त्तते, तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य, इह पर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः, संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्य-

वृत्तिरिति न तत्सामान्याभावो वृक्षादौ। न च संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति सिद्धान्तविरोधः आकाशरूपाधिकरणमादायाव्याप्यवृत्तित्वस्य सुवचत्वादिति ॥ ११ ॥

(१) गुणस्येति सामान्याभाव इत्यत्रान्वितम्। वृत्तेर्हुताशनसंयोगस्य शिखरावच्छेदेनाभावे, तेन सम्बन्धेन हुताशनस्य शिखरावच्छेदेन अभावः, सिध्यति।

ननु इहपर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेर्हुताशनस्य शिखरानवच्छेद्यं नितम्बावच्छेद्यञ्च यत्पर्व्वते वर्त्तमानत्वं, तद्वत्तया हुताशन एव विषय इति हुताशनाभावो न पर्व्वते सिध्यतीत्यत आह, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे इति "वृत्तेः" तदीयसम्बन्धस्य "वृत्तिमतः" सम्बन्धप्रतियोगिनस्तस्य, असम्भावितत्वा-

(१) वृक्षाकाशसंयोगस्यापि आकाशे, वृक्षावच्छेदेन भासमानत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

वृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च। एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः, तथाच

दिति एकावच्छेदेनैव तदीय-सम्बन्धाभावस्य तदभावनियततया हुताशनाव्याप्यवृत्तित्वस्यापरिहार्य्यत्वादिति भावः।

संयोगस्य वह्निप्रतियोगिकत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयोगत्वसामान्यरूपेण तदभावसत्त्वेमानाभानाभावात् शुद्धसंयोगेन वह्नेरपि स्वाधिकरणे नाभाव इति तेन सम्बन्धेनावह्निसाध्यकेऽव्याप्तिः कथम्। सम्भवति इत्यत आह, प्रतियोगिमतोरपीति "देशभेदः" देशविशेषः तन्त्वादिः तदवच्छेदेन काले घटाभावे सति, समयपक्षके घटसाध्यकेऽव्याप्तिः, कालभेदोऽपि प्रतियोग्यनधिकरणकाल एव, तथाच देशवृत्तितायां सएवावच्छेदकः स्यात् इति, कपाले घटस्य नाशकालावच्छेदेन अभावसत्त्वात्। तत्र तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय च असमानाधिकरणान्तम्। घटवत्यपि काले इदानीं तन्तुषु न घट इति प्रतीतिवत् घटवत्यपि कपाले घटनाशदशायां इदानीमिहकपाले न घट इति प्रतीतेः, न च तन्तुषु यो घटाभावस्तदवच्छेदकतयैतत्कालमवगाहते इत्यादिरीत्यावक्तव्यमिति साम्प्रतं, तन्तुषु घटाभावस्य व्याप्यवृत्तितया एतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वावगाहने प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेः। तत्तत्साध्यकेति गुणवत् संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, पर्व्वतो वह्निमान् धूमात्, समयो घटवान्, कपालं घटवत्, एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः। नोपादेयश्चेति स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वमेव सर्व्वथाव्याप्यवृत्तित्वमिति

तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्। नोपादेयश्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति॥ १२॥

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना सामानाधिकरण्यं तेन अयं गुण-

---

स्वाधिकरणवृत्तितायां सम्बन्धावच्छेद्यत्वानिवेशात् तादृशसाध्यकं नित्यपक्षकज्ञानादिकमेव तथाचायमात्माज्ञानादित्यादाविव नोपादेयं सत्तावान् जातेरित्यादौतूपादेयमेव, तत्र समवायेन सत्ताया अधिकरणे महाकाले कालिकविशेषणतया अभावसत्त्वात्, इत्यावेदयितुं सर्व्वथैवेति। अभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारताघटकसम्बन्धेन विशेषितत्वे तु, व्याप्यवृत्तिसाध्यके, सर्व्वथैव अर्थात् कुत्रापि लक्षणे न निवेश्यमित्यर्थः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेतु कपिसंयोगाभाववान् नित्यगुणत्वादित्यादौ क्वचिदेव नोपादेयं प्रयोजनाभावादिति भावः॥१२॥

गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरिक्ततया तादृशसाध्याभावस्य गुणे प्रतियोगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तेराह, प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्चेति विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तित्वेन भूतत्वमूर्त्तत्वोभयेतिसाध्यान्तरमनुसृतं आत्मान्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वरूपभूतत्वस्य, अपकर्षाश्रयपरिमाणवत्त्वरूपमूर्त्तत्वस्यापि स्वाधिकरणे उत्पत्तिकालाद्यवच्छेदेनाभावसत्त्वादव्याप्यवृत्त्येव तदुभयमिति।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्त्तत्वोभय-वान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। न चोभयत्व-मेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तद-भावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्व-पटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्य-

---

सार्व्वभौममतसिद्धमेकविशिष्टापरत्वमेव चेत् उभयत्वं तदाना-तिव्याप्तिरित्यतिरिक्तमेव तद्व्यवस्थापयति, नचेति। सहजत इति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपीत्यर्थः, विशिष्टस्य केव-लमूर्त्तत्वादतिरिक्तत्वादिति भावः। वैशिष्ट्यविरहेऽपि सामाना-धिकरण्यरूपवैशिष्ट्यशून्यत्वेऽपीत्यर्थः, तथाचैकत्र प्रतीतिसिद्धमति-रिक्तं यदुभयत्वं, तदवगाहितयैव अत्रोभयमित्याकारकसर्व्वप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तेरिति भावः। तथाच एकविशिष्टापरत्वावगाहित्वे लाघवमकिञ्चित्करमिति। लक्ष्यतयातिव्याप्तेः परिहारं प्रतिषेधति न च तत्रेति हेतुमत्तावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-त्वस्यैव सद्धेतुत्वप्रयोजकतया मूर्त्तत्वरूपं यत्किञ्चित्साध्यसत्त्वम-किञ्चित्करमेव प्रतिभाति। अलक्ष्यत्वनियतं व्यभिचारं ग्राहयति नात्रोभयमिति अत्र मूर्त्तत्वाश्रये मनसि इत्यर्थः।

ननु स्वप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावादेव साध्यभेदमादाय

क्षसिद्धत्वात्। न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं, तथात्वेऽप्युभय-त्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात्, नात्रोभयमितिप्रतीतेर्दुर्व्वार-त्वात्। अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्य-सामानाधिकरण्यस्य, अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगि-तायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वसमाना-धिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्त-तया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्ल्लभत्वापत्तेः। सर्व्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-

---

नासम्भव इत्यत्यन्तपदं व्यर्थमित्यत आह, अत्यन्तपदञ्चेति। हेतुस-मानाधिकरणगवाद्यभावनिष्ठस्य अभावान्तरभेदस्य अनवस्थाभयेन स्वाधिकरणगवाद्यभावात्मकत्वेन कल्पनीयतया घटाद्यभावरूपतत्प्र-तियोगिसामानाधिकरण्येनासम्भवः स्यादितिभावः, अत्यन्ताभाव-त्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे च गवाद्यभावस्य प्रति-योगी घटाद्यभावो न तन्निष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपक इति तद्व्युदासः। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्या-निवेशे दोषमाह, सर्व्वेषामिति। गोत्वाभाववान् अश्वत्वादित्याद्य-भावसाध्यके इत्यादि। सम्प्रदाय इत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजन्तु, अत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशेऽपि अभावमात्रस्यैव पूर्व्वलक्षणवृत्ति-त्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नस्यस्वस्यात्यन्ताभावरूपप्रतियोगिनासामानाधि-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

त्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ॥ १३ ॥

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं, यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं, दुःखं वा, यदा तस्या दृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुका-

---

करणादभावसाध्यकाव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तादृशप्रतियोगिताया वक्तव्यत्वाद्व्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ॥ १३ ॥

अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमतमनुसृत्याह, अथ यदा गोत्वमिति । कालो गोमान् गोत्वादित्यादावित्यर्थः ।

मिश्रमतं निराकर्त्तुमाह, संसर्गाभावमात्रोक्तावपीति । लक्षणघटकात्यन्तभावपदेनेत्यादि, यदास्पन्द इति । तथाच द्व्यणुकवान् स्पन्दात्, जन्यज्ञानवान् दुःखवान् वा अदृष्टात्, तदीयज्ञानवान् तदीयादृष्टात्, इत्यादावित्यर्थः । खण्डप्रलयेऽपि स्पन्दस्य अदृष्टस्य च सत्त्वेन तदानीं जन्यज्ञानादेः साध्यस्यासत्वात् व्यभिचारित्वमिति, सर्गान्तरीयद्व्यणुकप्रागभावसत्त्वेन द्व्यणुकसामान्यस्य ध्वंसविरहादिति भावः ।

दिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि, एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये, सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न, प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात्, अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देश-

---

ननु महाप्रलयपूर्व्वतृतीयक्षणे चरमद्व्यणुकनाशानुगुणस्पन्दस्य सत्त्वेन तदानीमेव द्व्यणुकत्वावच्छिन्नस्य ध्वंसत्वात् तादृशध्वंसरूपसंसर्गाभावमादायैवातिव्याप्तिनिराकरणं स्यादित्यत उक्तं यदादृष्टमिति, नित्यज्ञानस्य साध्यान्तर्गतत्वे सद्धेतुत्वमाशङ्क्योक्तं जन्यमिति ज्ञानविशेषणम्। नित्यसुखसाक्षात्कार एव मोक्ष इति वादिनोभट्टस्य मतमनुसृत्याह, दुःखम्वेति । कार्य्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुत्वेन यदि महाप्रलयपूर्व्वक्षणेऽपि अदृष्टसत्वमपेक्षितं तदानीं दुःखत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिप्रसङ्गः, तदाप्याह, यदा तस्यादृष्टमिति । तथाच सुषुप्तिकालेऽपि तत्पुरुषीयादृष्टसत्त्वेन तदीयज्ञानासत्वेन च व्यभिचारित्वात्, तदानीञ्च जाग्रदवस्थोत्पद्यमानज्ञानव्यक्तीनां प्रागभावसत्त्वात्, तदीयज्ञानसामान्यसंसर्गाभावस्यासम्भव इति भावः ।

अन्यथेत्यादि । अन्यथा, तदीयध्वंसादिमतः कालस्य तदत्यन्ताभावानभ्युपगमे,कालमात्रस्येति कस्यचित् कालस्य तत्तत्प्रागभावस्य

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्याप्यवच्छेदकत्वात्, तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्। न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः, संसर्गाभाववत्वञ्च संस-

कस्यचिच्च तत्तद्ध्वंसस्य सत्त्वेन इति भावः। यत् एकस्येति प्रतियोगिमतः कालस्य,देशभेदः प्रतियोगिनोऽनधिकरणदेशः,तदवच्छेदेन तथात्वम्,अत्यन्ताभाववत्त्वमिति परेणान्वयः। अपरस्येति। ध्वंसादिमतः कालस्य, स्वरूपावच्छिन्नमिति निरवच्छिन्नमित्यर्थः। ननु गवाद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन कुतो लक्षणघटकतेत्यत आह,तच्छून्ये चेति। तथाच गवादिशून्यप्रलयावच्छेदेन प्रतियोगिगवादिसामानाधिकरण्याभाववैशिष्ट्यं गवाद्यभावस्य सुलभमिति यत्किञ्चिद्देशेऽधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव लक्षणघटकतया च नातिव्याप्तिरिति भावः, संसर्गाभावविशेष इति। सदातनत्वविशिष्टसंसर्गाभाव इत्यर्थः। संसर्गारोपेति। प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेन यः प्रतियोगिनः "आरोपः"देशोऽयं यदि संयोगेन घटवान् स्यात्तदा घटवत्तयोपलभ्येतेत्येवं प्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रागभावध्वंसयोरपि उत्तरकालत्वपूर्व्वकालत्वरूपौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धौ कल्पनीयौ, संसर्गाभावप्रत्यक्षसामान्यं प्रति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपत्वेनैकरूपेण हेतुतायां लाघवादिति, तादृशारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपसंसर्गाभावलक्षणं, तयोर्नाव्याप्तमिति भावः।

र्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं,जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम्। तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात्, एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः। वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम्, अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च॥ १४॥

जन्यताघटकेति। स्वनिष्ठजन्यतायाः स्वकारणव्याप्यत्वरूपाया घटको यो नियमो व्याप्तिः तद्घटितमिति, चक्रकप्रसङ्ग (१) एव लक्षणे दोष इत्याशयः। नियमान्तरस्येति साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वरूपस्येत्यर्थः। ननूक्तारोपस्याभावलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वे मानाभावादसम्भवः, अतीन्द्रियसाध्यकाव्याप्तिश्चेत्यत उक्तं, वक्ष्यते चेति। नियमाघटितमिति नियमोव्याप्तिस्तदघटितमित्यर्थः तथाच भेदभिन्नाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वघटितलक्षणे नोक्तदोषाणामवकाश इति सर्व्वं सुस्थम्। प्रयोजनविरह इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमभिप्रेत्य। अव्याप्तिश्च समनियताभावानामैक्यमनभ्युपेत्य, एवमभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्याभावाधिकरणकस्य चाभावस्य तत्तदधिकरणानात्मकत्वेन तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य यतो नात्यन्ताभावरूपतेति तत्त्वम्॥ १४॥

(१) चक्रकत्वञ्च स्वज्ञानापेक्ष्य ज्ञानापेक्ष्य ज्ञानापेक्ष्य ज्ञानकत्वरूपम्।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्, विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात्, जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः, साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः' साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं, सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात्, भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः, तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं

अथेत्यादि । विशेषपदं व्यभिचारित्वरक्षायै; मनसः कालोपाधितावद्विगुपाधितया अपि अभावात्, तत्रैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य सम्भवान्नातिव्याप्तिरिति मनोन्यपदं, तथाच काले कालिकविशेषणतया, दिशि च दिक्कृतविशेषणतया, प्रतियोगिनो विशेषगुणस्य सत्त्वात् साध्याभावस्य न लक्षणघटकतेति । दिक्कालयोरीश्वरानतिरेकादाह, जातिमानिति । नैवमिति । तादात्म्येन वह्निमतः साध्यत्वे वृत्त्यनियामकेन तेन प्रतियोगिनो अधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या असामानाधिकरण्यमपि असिद्धमिति उक्तं तत्सम्बन्धि वेति, एवमिति । सम्बन्धित्वनिवेशे इत्यर्थः । तद्विशिष्टस्येति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेत्वधिकरणे वर्त्तमानत्वमित्यर्थः, तेन कपिसंयोगाभावस्य गुणे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येऽपि तमादाय नाव्याप्तिरिति भावः ।

तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः, तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु नार्थः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं, प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं, प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ॥ १५ ॥

सामानाधिकरण्यादेर्व्याप्यवृत्तित्वाभिप्रायेणाह, सामानाधिकरण्यवत इति । प्रतीतेरिति गुणे संयोगाभावे न संयोगसामानाधिकरण्यमिति प्रत्ययस्येत्यर्थः, अन्यथेति । संयोगाभावनिष्ठसंयोगसामानाधिकरण्यस्य गुणे अवच्छेदकत्वाभावावगाहित्वेनोपपादितत्वादित्यर्थः । तथाच संयोगीसत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य धर्त्तुमशक्यत्वात् अभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति भावः, वक्ष्यतीति । विशेषव्याप्तौ उपाध्याय इति शेषः । तच्चेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यमपीत्यर्थः । ननु चिन्तामणौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं चेद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदा सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन अवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति तत्तात्पर्य्यार्थमाह, प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति ॥ १५ ॥

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः, एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात्। द्वितीये, संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च, स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट-

---

यस्य कस्यचिदिति अनधिकरणत्वमित्यग्रेणान्वयः। आद्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदिति कल्पे इत्यर्थः। द्वितीये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणत्वघटितकल्पे इत्यर्थः। संयोगाभावस्य केवलान्वयित्वमनुसृत्यसाध्यान्तरमाह, द्रव्यत्वाभाववान् इति। संयोगाभावसाध्यकेऽतिव्याप्तिं योजयति, साध्याभाववत इति। साध्याभावानां संयोगव्यक्तीनां स्वस्वाभावाभावरूपतया सामान्याभाववद्विशेषाभावानामपि तत्प्रतियोगित्वादिति भावः। अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमिति सिद्धान्तानुसारी द्रव्यत्वाभावसाध्यकेऽतिव्याप्तिं योजयति, नित्यत्वादिविशिष्टेति। साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य विशिष्टद्रव्यत्वानतिरेकितया तत्सामान्याभाववत् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावोऽपि तत्प्रति-

स्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात्। तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरण--

---

योगीति जन्ये द्रव्ये नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोगिना, नित्ये च जन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकप्रतियोगिना, समानाधिकरणस्य द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य धर्त्तुमयोग्यत्वादतिव्याप्तिरिति भावः। तृतीये इति प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नस्यानधिकरणत्वविवक्षणे इत्यर्थः। गुणानामित्यभेदाभिधानं गुणसामान्याभावे कपिसंयोगरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगित्वव्यक्तीकरणाय, तथाच साध्याभावस्य कपिसंयोगस्य, कपिसंयोगाभावत्वमिव गुणसामान्याभावत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूतो धर्म्मः, तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्यात्मत्वरूपहेतुमतिसत्वेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरण--वृत्तिकपिसंयोगरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव संयोगाभावत्वमित्यव्याप्तिरिति भावः। प्राचां संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽसत्त्वात्, कपीति।

मैवमिति यत्प्रतियोगितेत्यनभिधाय यादृशेत्यभिधानं एकैकधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानुगमलाभाय, तेन हेत्वधिकरणे अभावीययद्यद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं, तत्तद्धर्म्मभेदकूटो लभ्यते, अन्यथा यत्प्रतियोगितेत्यभिधाने स्वावच्छेदकसंसर्गा-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

त्वात्। मैवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् ॥ १६ ॥

अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान्, तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यं, तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः, धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवाया-

---

वच्छिन्नस्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तयो या या अभावीयप्रतियोगिताः प्रत्येकं तत्तदवच्छेदकभेदकूटवत्त्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगितासमसंख्यकभेदकूटनिवेशकृतं गौरवं स्यादिति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

हेतुसमानाधिकरणेत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि, ग्राह्यसामानाधिकरण्ये इति परामर्शेन ग्राह्यं, पक्षतावच्छेदकधर्म्मेण यत् सामानाधिकरण्यं हेतोस्तत्रेत्यर्थः। प्रतियोगित्वञ्च विशिनष्टि- साध्यस्येति अनुमित्या ग्राह्यं साध्यस्य पक्षतावच्छेदकधर्म्मेण यत्सामानाधिकरण्यं तत्रेत्यर्थः, तथाच येन सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं हेतोः परामर्शेन गृह्यते तेन सम्बन्धेन हेतोरधिकरणे वर्त्तमाना-

वच्छिन्नप्रतियोगितायाः, अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यं, तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया, एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वं, तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्व्वहति। तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छि-

---

भावस्य, येन सम्बन्धेन च साध्यमनुमीयते तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाप्रतियोगिताया, अनवच्छेदकत्वं वाच्यमिति। एतत्कल्पे, प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन च प्रतियोग्यधिकरणत्वमिति द्विधा निवेशे गौरवम्, एवं धनी चैत्रत्वादित्यादिवृत्त्यनियामकस्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिश्चेत्यतः प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाह, यद्वेति। एवं स्थिते इति, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वमनिविश्य स्वप्रतियोगिसम्बन्धित्वनिवेशे इत्यर्थः। सामानाधिकरण्यादाविति, हेतौ यत् साध्यसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वम्, एवमभावे च यत् हेतुसामानाधिकरण्यं तद्घटकं यत् हेत्वधिकरणत्वं तत्र तत्रेत्यर्थः। धर्म्मिणोऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादिमतोऽपि व्याप्यत्वं, वह्न्यादि-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

न्नाया प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवत-स्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम्। एवं धर्म्मिणो धर्म्म-व्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अतएव जलादीनां पृथिवीत्वा-भावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते।

यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता, तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षवृत्तित्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं, तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः, तेन न धूमावयवे संयो-गेन न वा समवायेन पर्व्वते वह्निधीः। तथैवावगतव्या-

---

व्याप्यत्वम्। सुतरां धूमादिव्यापकत्वञ्च वह्न्यादिमतस्तादात्म्येन। निर्व्वहतीति, सम्बन्धित्वानिवेशे च तादात्म्येन साध्यस्य हेतोश्च अ-धिकरणत्ववृत्तित्वासिद्ध्या न तन्निर्व्वाह इति भावः। धर्म्मिणो धर्म्म-व्याप्यत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वं दर्शयति,अतएवेति। तादात्म्येन धर्म्मिणो धर्म्मव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः व्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन पृथिव्यां पृथि-वीत्वाभावरूपव्यापकनिवृत्त्या व्याप्यताघटकतादात्म्यसम्बन्धेन व्या-प्यजलाद्यभावरूपजलादिभेदसाधनार्थं, व्यतिरेक्यादिग्रन्थे तदुपन्या-सोऽपि सङ्गच्छते इत्यावेदयितुम् अन्वयिदृष्टान्तदर्शनपूर्व्वकं परिहर-ति। यथाचेति,तादात्म्येनेति। अन्यथा समवायेन जलादीनां पृथिवी-त्वाभावव्याप्यत्वपरत्वे समवायेनैव जलाद्यभावः सिध्येत इति भावः।

पकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्य-ताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति,कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे, संयोगेन वा वह्नि-विरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते निवर्त्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते,तथाच तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्व-ग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः। इत्थमेव च तादात्म्येन वृक्ष-शिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते,अतएव गोत्वत्वा-द्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः, तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति,एवञ्च संयो-गेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वं, वृत्त्यनियामकसंयोग-

---

ननु एतावतापि जलस्य तादात्म्यसम्बन्धेनाभावः सिद्धो न तदन्यो-न्याभावः इत्यत आह, स एवेति। तादात्म्येन जलाद्यभाव एव जलाद्यन्योन्याभाव इति प्रकृतम्। धर्म्मिणो व्याप्यव्यापकत्वोभय-सिद्धिप्रयोजनमाह, इत्थमेव चेति। अयं वृक्षः शिंशपायाः इत्यत्र इ-त्यर्थः। धर्म्मिणो व्यापकत्वे संवादमाह, अतएवेति। गोत्वत्वं गवे-तरावृत्तित्वं तस्यानुपस्थितिदशायां इयं गौः सास्नायाः इत्यनुमितेर्न गोत्वविधेयकत्वमुपपद्यते अपि तु गोविधेयकत्वमेव, तेन साध्य-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

मात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि,तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धिरपि तस्य तथैव नतु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ॥ १७ ॥

नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्म्मस्य विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति।, किमपि व्यापकं न

वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न निस्तार (१) इति भावः। ननु गोः साध्यत्वेऽपि साम्नासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकतया गोत्वस्योपस्थितिरावश्यकी इत्यत आह, आदीति। आदिपदात् पक्षधर्म्मतापरिग्रहः, तथाच गोत्वत्वाद्यनुपस्थितौ इत्यस्य गवेतरावृत्तित्वरूपव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षवृत्तित्वत्वाद्यनुपस्थितौ इत्यर्थः तादात्म्येन गोविधेयकत्वमावश्यकमित्याशयः ॥ १७ ॥

महाकाले कालिकसम्बन्धेनाभावमात्रस्यैव स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतया निरुक्तप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यघटितव्यापकत्वा-

---

(१) तादृशानुमितेर्न गोत्वसाध्यकतयोपपत्तिरित्यर्थः। अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वनियमादेव च तादात्म्येन धर्म्मिणो गोर्व्यापकत्वमावश्यकमिति भावः।

स्यात्। स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धितदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात्। न च तादृशसम्बन्धेन

प्रसिद्धा स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपं व्याप्यत्वमपि साधनस्यासिद्धमित्याशङ्कते, नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तेति पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तेत्यर्थः। अष्टद्रव्येति वस्तुस्थित्यभिप्रायेण गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्भेदा न निवेश्याः, तथाच पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्येव पर्य्यवसितम्। तथाच कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ अव्याप्यवृत्तिघटादिकं किमपि, कालिकविशेषणताविशेषेण तादृशधर्म्मस्य महाकालत्वस्य व्यापकं न स्यादित्यर्थः। खण्डकालवृत्तिधर्म्मस्याधिकरणे, भिन्नकालीनवस्तुनोऽभावस्य स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य प्रसिद्धा नाव्यापकत्वमतोऽष्टद्रव्यातिरिक्तेति, तादृशमहाकालवृत्तिसत्ताद्रव्यत्वादेरपि व्यापकत्वं नानुपपन्नमिति मात्रपदं तथाच महाकालत्वमेव तादृशधर्म्मः। व्याप्यवृत्तिवाच्यत्वादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वाभावस्य इष्टत्वादव्याप्यवृत्तीति प्रतियोगितायां साध्यताघटकसम्बन्धावच्छेद्यत्वमभिप्रेत्य आपादकमुल्लिखति, स्वावच्छेदकेति। साध्यताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं न तु प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमित्यभिप्रेत्याह, तेन सम्बन्धेनेति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः।

न च कालिकविशेषणतया तादृशधर्म्मव्यापकत्वाप्रसिद्धा-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यं तथाचावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः। सत्ताद्यधिकरणकर्म्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः, भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्टगुण-

---

तदभावरूपाद्याप्रसिद्धिः ताद्दशधर्म्मनिरूपिताव्याप्यवृत्तिगतप्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्यापकत्वसामान्ये, कालिकविशेषणतासम्बन्धावच्छेद्यत्वाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वेनापाद्यत्वादिति।

सार्व्वभौमोक्तमाशङ्क्य निषेधति, न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। ताद्दशेति साध्यताघटकसम्बन्धेन किञ्चिद्धेत्वधिकरणनिरूपितं यद्वृत्तित्वं तच्छून्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेवात्र व्यापकत्वमित्याशयः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह। सत्ताद्यधिकरणेति। तेन ज्ञानवान् संयोगवान् वा सत्त्वादित्यादौ विषयतया ज्ञानसामान्यस्य समवायेन एकार्थसमवायेन च संयोगसामान्यस्य सर्व्वत्र हेत्वधिकरणे वर्त्तमानत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति। ननु यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणावृत्तिस्वप्रतियोगिसामान्यकाभावेत्येव कथं नोक्तमित्यत आह, भूतत्वमूर्त्तत्वोभयेति। हेत्वधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावस्य स्वप्रतियोगिनो मूर्त्तत्वस्य वृत्तित्वेऽपि ताद्दशोभयत्वरूपस्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यावृत्तित्वान्नाति-

कर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति, संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्यं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठताद्दशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात्, जातिशून्ये च ताद्दशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। संयोगादिसाध्यकगुणकर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति ताद्दशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः॥ १८॥

व्याप्तिरिति। संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणरूपं सामान्यपदप्रयोजनमाह, संयोगसामान्यन्त्विति। सामान्यपदानुक्तौ च घटानुयोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्य संयोगसामान्याभावप्रतियोगिनः द्रव्यत्वाधिकरणे पटे अवृत्तित्वेनाव्याप्तिरिति भावः।

विशिष्टस्येति। गुणे गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः वैशिष्ट्यावच्छेदेनाधेयत्वस्यापि शुद्धसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतातः अभिन्नत्वादित्यर्थः, तथाच ताद्दशविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तासामान्यस्य गुणवृत्तित्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकतयातिव्याप्तेरिति भावः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वनयेऽपि दोषमाह, समवायेनेति। साध्यताघटकसम्बन्धेनैव यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणावृत्तित्वं वाच्यं, तथाच व्यभिचारनिरूपकजात्यादिनिरूपितसमवायावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरतिव्याप्तेरिति भावः॥ १८॥

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

मैवं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगित्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः। स्वरूप-

---

खण्डशः प्रसिद्धया गगणाद्यभावमादायाव्याप्तिमुद्धर्त्तुमाह, मैवमिति। संयोगत्वेन संयोगमात्रस्यैव साध्यताघटकत्वेन भूतलाद्यनुयोगिकसंयोगविशेषे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयाभावसत्त्वेन, तादृशवह्न्यभावमादाय वह्न्यादिसाध्यकाव्याप्तिपरिहाराय सामान्ये इति। सामान्यपदस्य व्यापकत्वतात्पर्य्यकतया, साध्यताघटकसंसर्गत्वव्यापकतादृशोभयसामान्याभावकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति समुदितार्थः, तथाच साध्यताघटकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमाधिकरणाद्यनुयोगिकसंयोग एव तादृशोभयाभावविरहात् नाव्याप्तिरिति। तादृशप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वाभावोक्तौ, गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावस्यापि अतथात्वेनाव्याप्तेस्तादवस्थ्यमित्यत उभयाभाव उक्तः। यत्किञ्चिदित्यस्य फलमाह, धूमसंयोग इति। ननु "जन्यानां

सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम्। समवायसम्बन्धेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम्। अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्व-

---

जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः।" इत्यादिस्मरणात् महाकाले जगदाधारत्वप्रवादसिद्धये गगनाद्याश्रयत्वमावश्यकं इति तदनुयोगिकविशेषणतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वमित्यत आह, गगनादेरिति निरुक्तेति। स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितासामान्ये इत्यर्थः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ तादृशघटाद्यभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छेद्यत्वसंयोगावच्छेद्यत्वयोरभावसत्त्वात्, संयोगेन धूमस्य व्यापकत्वापत्तिरित्यतः सामान्ये इति, तथाच सामान्यान्तर्गतधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामेव तदुभयोः सत्वेन नातिव्याप्तिरिति। न च निरुक्तप्रतियोगितायां यदवच्छेद्यत्वयदवच्छेद्यत्वोभयाभावः तेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्येवोच्यतामलं धर्म्मसम्बन्धपदयोरुपादानेनेति वाच्यं। समवायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेताव्याप्तेः, साधनसमानाधिकरणस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावी-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

गुणाद्यनुयोगित्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ॥ १९ ॥

प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोग-

---

यप्रतियोगितायामुभयोः सत्त्वात्। तन्निवेशे च, तादृशप्रतियोगितायां धर्म्मविधया समवायावच्छेद्यत्वस्य सम्बन्धविधया च संयोगावच्छिन्नत्वस्याभावादेव नाव्याप्तिरिति दिक्। ननु साध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये, यादृशप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वघटिततादृशाभाव इत्युक्तौ पूर्व्वनिरुक्तेः परिष्कारेण पटाद्यभावमादायैवोक्ताव्याप्तिनिराससम्भवे कल्पान्तरानुसरणं सन्दर्भविरुद्धमत आह, अतएवेति। समवायस्यैकत्वेनेति। लाघवमनुसन्धाय नित्यैकसमवायाङ्गीकर्त्तृनये इत्यादि। समवायस्य नित्यत्वानङ्गीकर्त्तृनयेऽपि दोषमाह, वह्निधूमोभयेति। सम्बन्धमात्रस्यैव एकप्रतियोगिकत्वमपरानुयोगिकत्वं नतूभयप्रतियोगिकत्वं कुत्रापि प्रसिद्धं, प्रकारित्वादेरपि तन्मते संसर्गत्वं नेष्टमिति, साध्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेरेव धर्त्तुमशक्यत्वादतिव्याप्तिरिति भावः ॥ १९ ॥

ननु प्रतियोगित्वादिप्रवेशे आत्माश्रय इत्यत आह, प्रतियोगित्वादिरिति। आदिपदादधिकरणत्वादिपरिग्रहः। ननु प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगित्वत्वेनैव लक्षणे प्रवेशात् विना सम्बन्धत्वं तत्प्रवेशो

त्वादिनैव निविशते दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम्। अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति-प्रतीतिनियामकोऽभावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः। तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगितातत्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वतत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ॥ २० ॥

इति अनुमानदिधितौ सिद्धान्तलक्षणं समाप्तम्।

विरुद्ध इत्यत आह, दर्शितञ्चेति। विशेष्यविशेषणान्यविशिष्टधीविषयत्वरूपमित्यर्थः। ननु वह्न्यभाववान् मेयत्वादित्यत्र सप्तमपदार्थस्वरूपाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तिरित्यत आह, अभावत्वञ्चेति। युक्तञ्चेतत्, घटाभावो नास्तीतिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनाभावान्तरकल्पनाप्रयासाभावादिति, इदमिह नास्तीतिप्रतीतिनियामकभावसाधारणाभावत्वस्य प्रवेशे तादात्म्येन सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तादृशप्रतीतिनियामकाभावप्रतियोगिताया अन्योन्याभावप्रतियोगितानात्मकत्वेन तादृशाभावप्रतियोगितायामुभयाभावसत्वादत आह, इदमिदं न भवतीति। इदमेव समर्थयति, अत इति। ननु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायामुक्तौ-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

अथावच्छेदकत्वनिरुक्तिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति च लघौ धर्म्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रति-

भावाभावविवक्षणादेव सामञ्जस्येऽभावपदं व्यर्थमित्यत आह, तदपि वेति। एकदेशिन इति। तथाच सुतरां नात्माश्रय-इति भावः ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायकृष्णदाससार्व्वभौमप्रणीतायां अनुमानदीधितिप्रसारिण्यां सिद्धान्त-लक्षणं समाप्तम् ।

अथावच्छेदकत्वनिरुक्तिः ।

प्रसारिणी ।

ननु धूमत्वमेव प्रमेयधूमत्वं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् तच्चावच्छेदकमेवेत्यत आह, कम्बुग्रीवादिमत्वमिति। ननु कम्बुग्रीवादिमत्त्वमपि न लघ्ववच्छेदकान्तरनियतं तस्य सौवर्णघटवृत्तितया घटत्वजात्यतिरिक्तवृत्तित्वादित्यत आह, घ्राणग्राह्येति। गन्धसमने-

व्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्। न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् अतएवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधुसङ्गच्छत इति वाच्यम्। वह्निघटवृत्तित्वतार्णतार्णदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसङ्गात्। एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम्, अतएव नानाप्रतियोगिवृत्त्येक-

यत्यार्थं गुणत्वेति। तथाविधेति। हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यकरणेत्यर्थः, यत्किञ्चिदेकेति वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमसमानाधिकरणतत्तद्दङ्गाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्त्येव वह्नित्वमिति तद्वारणाय यत्किञ्चिदेकेति। न चानुपदमेवोक्तेन तदपि वेत्यनेन विरोधः, प्रतियोगितानुगमार्थमेव तदा तस्योचितत्वादिति। वह्निघटवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायान्यूनवृत्त्येव वह्नित्वमिति। तार्णेति। अतिप्रसङ्गात् अवच्छेदकत्वलक्षणातिप्रसङ्गात्, एतेन तार्णतार्णोभयवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावेन। एकेति। सामान्याभावस्य नानाप्रतियोगिताकल्पनमपेक्ष्य लाघवादेकैव प्रतियोगिता कल्प्यते, तथाचैकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वमेव वक्तव्यमित्यभावो न निवेशनीय इति ये वर्णयन्ति तेऽप्युपदर्शिततार्णतार्णवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावेन निरस्ताः, ननु प्रमेयधूमत्वा-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः। लघुरूपसमनियत-गुरुरूपेण साध्यतायां तद्वितावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्न-त्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न, प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकञ्चावच्छे-दकं ग्राह्यं तत्त्वञ्च स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिवृत्तिकत्वं, यावत्त्वादिकन्तु न तथा, पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः एवं त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वा-

---

दीनामनवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरेव प्रतियोगि-तापक्षक उभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्यत आह, लघुरूपेति। स्वं पारिभाषिकमवच्छेदकम्। ननु तर्णातार्णो-भयवृत्तिद्वित्वं वह्नित्वसमनियतमेवेत्यत आह, तत्त्वञ्चेति। तथाच वह्नित्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तत्वं न द्वित्वस्येति न वह्नित्वमवच्छे-दकमिति। न तथा, न वह्नित्वाधिकरणैकपर्य्याप्तम्। अयमेक इति। दृष्टान्तार्थं, ननु वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र रासभमा-दाय तादृशत्रित्वमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत् व्यासज्यवृत्ति-तया द्वित्वाधिकरणपर्य्याप्तिकञ्चेत्यत आह, त्रित्वादिकमिति (१)।

---

(१) स्ववृत्तिव्यासज्यवृत्तित्वतदभाववत्त्वान्यतररूपवत्त्वमेव स्वसमानवृत्तिकत्व-मिति त्रित्वमपि द्वित्वसमानवृत्तिकं स्यादित्याशङ्कयोक्तं द्वित्वाधिकरणेति। तथाच स्वपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकरूपं स्वसमानवृत्तिकं द्वित्वस्य न त्रित्वमिति भावः।

दिना साध्यतायां नाव्याप्तिः। घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्ध-र्म्मान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्ति-निरासः॥ २१॥

वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्ध-

ननु प्रतियोगिताधर्म्मिकोभयाभावविवक्षायां धूमसमानाधिकर-णाभावप्रतियोगितायां वह्नित्वानतिरिक्तवृत्तितद्वह्नित्वावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह, एवञ्चेति। तथाच साध्यतावच्छेदकान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वाभाव-सत्त्वादुभयाभावोऽक्षत एवेति। उक्ताव्याप्तिः। प्रमेयवह्निमान् धूमा-दित्यत्राव्याप्तिः। प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरिति॥ २१॥

वक्ष्यमाणं सत्तावान् जातेरित्यादौ दोषमाकलय्याह, वस्तुत इति। तदवच्छिन्नेति। यत्, प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमा-नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपं, तद्वदवच्छिन्नाभाववति यद्विशिष्टसामान्यमसम्बद्धं, तत् पारि-भाषिकमवच्छेदकमित्यर्थः, भवति हि वह्निसामानाधिकर-णात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाव-वति प्रमेयधूमत्वविशिष्टसामान्यमसम्बद्धमेवेति प्रमेयधूमत्वस्य पारि-भाषिकमवच्छेदकत्वमव्याहतमेव। ननु धूमसामानाधिकरणात्य-न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं महानसीयवह्नित्वं, तदवच्छिन्नाभाव-वति वह्नित्वविशिष्टं यत्किञ्चिदसम्बद्धमेवेति वह्नित्वस्यापि तदा-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

स्वविशिष्टसामान्यकत्वम् । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं

पन्नमित्यत आह, सामान्येति । स्वविशिष्टस्यानुयोगिकत्वात् सामान्याभावो न घटत इति हृदयम् । तादात्म्येन वह्निमति साध्ये स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वं तदवच्छिन्नाभाववति तादात्म्येन वृत्तेरप्रसिद्धेस्तदवृत्तित्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ तद्भिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकस्याप्रसिद्धमित्यव्याप्तिरतोऽसम्बद्धेति । तथाच तादात्म्येन सम्बद्धत्वं प्रसिद्धमिति तदसम्बद्धत्वरूपावच्छेदकत्वप्रसिद्धौ तद्भिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकस्याक्षतमिति ध्येयम् । अत्र तदवच्छिन्नमित्यत्र येन सम्बन्धेन अवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं तेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वं बोध्यं, तेन संयोगेन धूमे साध्ये व्यभिचारिणि संयोगेन अवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकीभूत-धूमत्वावच्छिन्न-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाववति महानसादौ धूभत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि न क्षतिः । असम्बद्धत्वमपि तेनैव, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा, तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूततदवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य सम्बद्धत्वेऽपि न क्षतिः । ननु जातिमान्मेयत्वादित्यत्र मेयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यज्जातित्वं तदवच्छिन्नाभाववति जात्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वस्या-

वक्तव्यम्, अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्य-

---

प्रसिद्ध्या जातित्वस्य पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं व्याहतमित्यत आह, स्वविशिष्टेति । स्वं पारिभाषिकमवच्छेदकम् । सम्बन्धीत्यत्रापि तादात्म्येनावच्छेदकत्वसंग्रहाय सम्बन्धानुधावनं तत्कत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदककत्वमित्यर्थः । भवति हि जातित्वविशिष्टसम्बन्धिनिवर्त्तन्ते ये येऽभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशजातित्वमिति जातित्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वहानिः । अत्र प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वयमेव वक्तव्यम्, तेन धूभत्वविशिष्टसम्बन्धिनि स्वावयवे वर्त्तमानो योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वस्य न क्षतिः । न वा धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनि पर्व्वतादौ योऽभावः समवायसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वस्य न क्षतिः । अतएवेति । यत एव तदुभयमुक्तमिति भावः । न क्षतिरिति । अवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमात्रविवक्षणे तत् क्षतिरिति भावः । अत्र वस्तुतो महाकालो घटवान् इत्यत्र नित्यान्यसंयोगित्वमहाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वादिकमेव तथा प्रसिद्धम्, एतदप्यवच्छेदकलक्षणं शोभनमिति केचित् । ननु कालिकसम्बन्धेन घटादौ साध्ये महाकालपरिमाणहेतौ, हेतुसामानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमप्रसिद्धम् । न च गगनत्वादिकमेव तथाविधं सुलभम् । गगनत्व-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

वृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः। एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिनानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं

विशिष्टसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहात्, एवं गगनादेर्वृत्तिमत्वे तु सुतरामप्रसिद्धिः। किञ्च ईश्वरज्ञानं घटवत् नित्यज्ञानत्वादित्यत्र नितरामेव तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकघटितं लक्षणं विहाय पूर्व्वोक्तप्रतियोगिता धर्म्मिकोभयाभावविवक्षायां यद्धर्म्मान्यूनवृत्तित्वोक्तौ सत्तावान् जातेरित्यत्रैव गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्तात्वान्यूनवृत्तिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादुभयाभावासत्त्वेनाव्याप्तिराह, एवमिति। स्वं साध्यतावच्छेदकम्। पदव्यावृत्तिः पूर्व्ववद्बोध्या। अत्र च पूर्व्वोक्तस्थले कालपरिमाणं समानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावप्रतियोगितायां घटत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नत्वसत्वेऽपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादेवोभयाभाव इति क्रमेण लक्षणसमन्वय इति। ननु घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यत्र पृथिवीत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितायां, घ्राणग्राह्यगुणत्वविशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगन्धवत्त्वावच्छिन्नाभावे ग्राह्ये गन्धवत्त्वे तादृशावच्छेदकत्वाभावस्तत्प्रतियोगिको वा तदवच्छिन्नो वा आद्ये तद्गन्धवत्वादेरपि घ्राणग्राह्यगुणत्व-विशिष्टसम्बन्धि निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वापत्ति, गौरवनिष्ठस्य तदवच्छेदकत्वस्य तत्राभावात्, तथाच तद-

तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातो गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वं प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः॥ २२ ॥

वच्छिन्नप्रतियोगितायामुभयसत्त्वादेव व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः। अन्ये तु तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य सामान्याभावतया तत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं गौरवेण हित्वा गन्धत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवावच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्, तथाच कथमस्य लक्षणस्यावतार इति प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिरित्यत आह, तादृशप्रतियोगिताश्चेति। केचित्तु हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितासु यावतीषु तादृशोभयाभावसत्त्वमित्यत्र प्रतियोगितात्वस्य तदुभयाभावव्याप्यत्वमित्येवार्थः, तथाचेयं पृथिवी घ्राणग्राह्यगुणादित्यत्र घ्राणग्राह्यगुणसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितात्वं विहाय लाघवेन गन्धसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं कल्प्यत इत्यस्वरसादाह, तादृशप्रतियोगिताश्चेत्याहुः। तत्सन्दर्भविरोधादुपेक्षितं न च त्वन्मतेऽपि सामान्याभावस्थलाभिषिक्ततादृशावच्छेदकभेदकूटविवक्षणेऽवच्छेदकस्यैव विशेषतो ग्रहणमुचितमिति वाच्यम्। प्रथमोपस्थितत्वेन प्रतियोगिताया एव च विशेष्यग्रहात्। न च तथापि एकावच्छिन्ननाना-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम्, अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं, संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्ते-

---

प्रतियोगितानां विशेषतो ग्रहणे गौरवम् एकावच्छेदकावच्छेद्या एकैव प्रतियोगिता कल्प्येत, लाघवादित्यभिप्रायान्न प्रतियोगित्वमित्यादि व्याख्यातप्रायम्। सम्बन्धभेदमिति धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमनिष्ठप्रतियोगितायां धूमत्वस्य प्रमेयधूमवन्निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं व्याहतमिति, एवं प्रमेयधूमसमवायिनिष्ठाभावप्रतियोगितामादायापि न दोष इति बोध्यम् ॥ २२ ॥

ननु कालिकसम्बन्धेन कालो घटवान्न घटादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमप्रसिद्धमित्यत आह, कालिकेति। तत्तद्व्यक्तित्व इति। घटत्वविशिष्टसम्बन्धिन्यस्मिन् कालोपाधौ वर्त्तमानो यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतीततत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धमिति। इदमियम्, अवच्छेदकत्वलक्षणान्तर्गतमित्यर्थः। संयोगत्वेति। मौलप्रतियोगिव्यधिकरणपदादानेऽपि इदं कपिसंयोगि एतत्वादित्यत्र संयोगत्वस्यैतत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि तदवच्छिन्ना-

गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः, न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्त्तते, येन वह्निमदयो-

---

भाववति संयोगत्वविशिष्टस्य सत्त्वात्तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्याहतमिति न व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः। इदमीयपदादानेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, गुणादीति। संयोगिसत्त्वादित्यत्र संयोगत्वगुणत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदग्रहेऽपि द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशस्य यत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वं तदवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वविशिष्टस्यासम्बन्धत्वात् संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति नातिव्याप्तिः। संयोगस्यापि प्रतियोगित्वमाविष्कर्त्तुमाह, द्रव्यमात्रेति। अवच्छेदकत्वलक्षणे तत्पदं प्रवेशयन्नाह, धूमवानिति। अत्र च तत्पदे दत्ते मूलेऽप्यव्याप्तिवारणायावश्यं तत्पदं देयमिति हृदयम्। तदेव व्यतिरेकेन साधयति, न हीत्यादि। अयमर्थः धूमवान् वह्नेरित्यत्र संयोगसम्बन्धेन वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् उत्पत्तिकालावच्छेदेन तादृशनिखिलावच्छिन्नाभाववति धूमत्वविशिष्टस्य सत्वाद्धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति। येनेत्यादि। यदि किञ्चित्संयोगेनोत्पत्तिकालेऽपि वर्त्तेत तदाऽयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकमेव स्यात्तत्र च

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

गोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलका-वृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत ॥ २३ ॥

धूमत्वविशिष्टस्य असम्बन्धत्वे न धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसम्भवेनेत्यर्थः। अयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वमित्यत्र द्रव्यत्वं, संयोगसम्बन्धेनायोगोलकावृत्तित्वस्फोरणाय, न च धूमवान् वह्नेरित्यत्र पारिभाषिकतादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणं न गतमेवेति कुतोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। आद्यावच्छेदकलक्षणे गगनस्यैव तादृशस्य सत्त्वात्, भवति हि वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं, तदवच्छिन्नाभाववति असम्बन्धं च, गगनत्वविशिष्टमिति। अथ तथापि द्वितीयलक्षणे तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः, तथाहि वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं तच्च गगनत्वविशिष्टसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या न पारिभाषिकावच्छेदकमिति चेन्न, किमेतावता अवच्छेदकाघटितैक्यमित्याद्युक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधिकरणपददानस्यावश्यकत्वमित्यत्रास्य ग्रन्थस्य तात्पर्य्यात्। न च तत्राप्यप्रसिद्धिः, वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-तथाविधाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतजातित्वाद्यवच्छेद्यत्वमादायोभयाभावसत्त्वात्। न च धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव जातित्वस्य कुतः, पर्व्वतादौ सर्व्वेषामेवोत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोग-

प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे, पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम्। यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्व--तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्व--साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-

---

सम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वादिति वाच्यं, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावस्य लाघवेन नित्यसमवेतत्वमेवावच्छेदकं कल्प्यते न जातित्वं नित्यत्वादिघटितमित्यभिप्रायात्। न च तथापि जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धिः, जातिभेदनिरूपितप्रतियोगितायां जातित्वावच्छेद्यत्वस्य सत्त्वात् तद्भेदस्याप्यन्येष्वपि समवेतेषु गुणादिषु विद्यमानत्वादिति ॥ २३ ॥

प्रतियोगितयोरिति। हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायामपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमित्यर्थः। यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादाह, विशेषणताविशेषेति। ननु प्रतियोगीत्यादिपदादाने उपदर्शितातिव्याप्तिवारणं कथमित्यत आह, यत्राधिकरण इति। ननु यत्राभाव एव व्यभिचाराधिकरणं तत्र तदन्यत्वस्याभावीयविशेषणताविशेषाभावादाह, तदन्यत्वप्रकारकेति। तदन्यत्वप्रकारकं व्यभिचारित्वनिरूपकस्थलान्यत्वप्रकारकमित्यर्थः। लाघवमभिप्रेत्याह, साध्यवत्त्वेति। अनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः क्वचित्तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं क्वचित्साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमित्यर्थः,

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतु-तावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात्। तथाच विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्म्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति, साधने तद्धर्म्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्य-

---

तथाच प्रमाविषयत्वनियतविशेषणताविशेष एव धर्त्तव्य इति भावः। अवच्छेदकाघटितलक्षणमभिप्रेत्य योजयति, साध्यतावच्छेदकेति। अत्र विवक्षायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाप्रवेशात्तथोभयाभावाना-दर इत्येव निस्कृष्य दर्शयति, तथाचेति। एतेन कालो जगदाधारः कालत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धी महाकाल एव, तन्निष्ठाभावतत्प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अवच्छेदकाघटितलक्षणेऽप्यतिव्याप्तिरिति परास्तं, विशेषणताविशेषसम्बन्धेन महाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमादाय तत्रापि सौलभ्यात्। यद्धर्म्मः साध्यतावच्छेदकधर्म्मविशेषः। तत्सम्बन्धो विशेषणताविशेषः। वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिता-सामान्ये वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावो वर्त्तत एव, सद्धेत्व-

वसितोऽर्थः। यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥ २४ ॥

गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिप्रतीतिवलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रति-

---

धिकरणे शुद्धसाध्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नाभावाभावात्, धूमवान् वह्नेरित्यत्र ऋदत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावादतिव्याप्तेराह, सामान्य इति। तथाच धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नताद्दशप्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति। यत्र सद्धेतुविशेष इति पाठः, तत्र सद्धेतुविशेषः प्रमेयवह्निसाध्यकधूमादिः। क्वचित्पुस्तके यत्रासद्धेतुविशेष इत्यादिपाठस्तिष्ठति तत्रायमर्थो बोध्यः, यत्र प्रमेयवह्नित्वेन वह्न्यादौ साध्ये शुद्धो हेतुस्तत्र तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्साध्यकव्याप्तेरिदं लक्षणं, तदीययावद्धेतुसाधारणशब्दैक्येनाक्रियमाणं तदीयासद्धेतुं न व्याप्नोतीति। अवच्छेदकत्वलक्षणाभिप्रायेण वा तदित्यपि कश्चित् ॥ २४ ॥

स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वकल्पनं, सम्भवति लघौ गुरौ नास्तीति ये मन्यन्ते,तान् प्रति व्याप्तिं व्यवस्थाप्य,तदपि लघुगुरुसाधारणमिति ये वदन्ति तान् प्रत्याह, गौरवेत्यादि। न चास्या इति।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

योगितायाः । न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये । नचेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः। गुणादिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-

---

कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेरित्यर्थः,तथाविधेति । यत्किञ्चित्कम्बुग्रीवादिमत्सत्त्वे कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेरनुदयादित्यर्थः। न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति कम्बुग्रीवादिमत्प्रकारकाभावप्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेवानुदय इति वाच्यं, तद्धर्म्मावच्छिन्नाभाववत्त्वज्ञान एव तद्धर्म्मावच्छिन्नत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा नीलघटो नास्तीति ज्ञाने सत्यपि घटोऽस्तीति ज्ञानं न जायेतेति । अतएवेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वकल्पनमित्यर्थः । कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारालिङ्गिताभावविषयत्वे, तत्रापि विषयसत्त्वादप्रामाण्यं पारिभाषिकमापाद्येत । इदानीं गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वेऽन्यदप्यनिष्टमाह, न चेदेवमिति । एतदेव विवृणोति, गुणादीति । इदं सत्, गुणात् । गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात् द्रव्यत्वाद्वा इत्येतत्त्रयाणामप्यहेतुत्वं स्यादित्यर्थः । लाघवेन द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तथावच्छेदकभेदप्रतियोगि-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात्, तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् । एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः, उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन

तावच्छेदकत्वादित्यर्थः । नन्ववच्छेदकभेदसमुदाय एव वक्तव्य इत्यत आह, तत्तदवच्छेदकेति । ननु गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वेऽपि उक्तमेव लक्षणं सुगममित्यत आह, उपदर्शितेति । तादृशप्रतियोगितास्वेत्यादिना कथितप्रकारेण तत्तत्प्रतियोगिताग्रहणे दुर्ज्ञेयत्वमिति भावः । एवं पारिभाषिकावच्छेदकत्वलक्षणेऽपि स्वत्वाद्यननुगमोऽपि द्रष्टव्यः । अतएवेति यत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य गुरोरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतएवेत्यर्थः । अत्र वदन्ति, कम्बुग्रीवादिवान्नास्तीत्यत्र कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वांशे भ्रम एव, न च गौरवप्रतिसन्धानेऽपि विशेषदर्शिनां कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेरुदयान्न तथेति वाच्यं, गौरवज्ञानं हि अवच्छेदकत्वविषयकज्ञानमात्रप्रतिबन्धकं अवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकं वा । आद्ये प्रमेयत्वप्रकारकावच्छेदकत्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अन्त्ये कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य सम्बन्धविधयाऽवच्छेदकत्वभ्रमेण न कापि क्षतिरिति ।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

दुर्ज्ञेयत्वात्, अतोघ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधुसङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥ २५ ॥

इत्यनुमानदीधितौ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः समाप्ता ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दस्य निरुक्तप्रामाण्याप्रामाण्यव्यवहारादेव कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वं, कल्पनीयं, तद्व्यवहारस्यान्यथाप्युपपादितत्वादिति । मैवम् अन्वयव्यतिरेकाद्युथावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञाने गौरवज्ञानं प्रतिबन्धकं तथावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धविषयाभानेऽपीति विनिगमनाविरहादुभयोरपि प्रतिबन्धकत्वमित्येके । अपरे तु अवच्छेदकत्वातिरिक्तधर्म्ममात्राप्रकारकावच्छेदकत्वावगाहन एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमित्याहुः ॥ २५ ॥

इति महामहोपाध्यायकृष्णदाससार्व्वभौमप्रणीतायां अनुमानदीधितिप्रसारिण्यां अवच्छेदकनिरुक्तिः समाप्ता ।

अथ सामान्याभावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्व्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥ १ ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ सामान्याभावव्यवस्थापनं समाप्तम् ।

दीधितिः ।

ननु य एव मिलिता वह्न्यभावाः । जलह्रदादौ वह्निर्नास्तीतिधियं जनयन्ति, त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्त-

---

प्रसारिणी ।

व्याप्तिलक्षणानन्तरं सामान्याभावस्य पृथगेवेति ग्रन्थस्यावतारार्थमाह, ननु य एवेति । सामान्याभावास्वीकर्तृमते चालनीन्यायेन धूमाधिकरणे वर्त्तमानास्तत्तदभावा एव जलह्रदाद्येकाधिकरण्यापन्नाः वह्निर्नास्तीति धियं जनयन्तीति, तदादायाऽव्याप्ति-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः। न चैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वं, तथा सति ह्रदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ॥ १ ॥

अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छेदकम्, अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः

रित्यर्थः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सङ्गमयन्नाह, तत्र चेति। स्वप्रतियोगिता। ननु तत्तद्वह्न्यभावप्रतियोगिताया यथा तत्तद्वह्नित्वम् अवच्छेदकं, तथा तस्या एव मिलनापन्नाया वह्नित्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकं, तथाच तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव हेतुमतो नास्तीत्याह, न चैवमिति। तथा सतीत्यादि। जलह्रदे ह्रदावृत्तिर्नास्तीति बुद्धिर्यावत्तत्तद्ध्रदावृत्तिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावविषया तत्तद्धूमा अपि तन्मध्यपतितास्तथाच तत्तद्धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ह्रदावृत्तित्वं, ह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नं चायोगोलकत्वादिकं वह्निमति वर्त्तत एव, तथाच तत्तद्धूमाभावकूटस्यापि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः ॥ १ ॥

एतद्रीत्या चेदिदमनुगतं रूपं नावच्छेदकं, तर्हि सम्मुखत एव तत्तद्धूमाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तवृत्तित्वाद्धूमत्वमनव-

अभावान्तरे मानाभावात्। तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह, सामान्येति। संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति, अन्यथेति। बाधा-

---

च्छेदकमेवेत्यतिव्याप्तिरित्याह, अथेत्यादिना। ननु कथं पूर्व्वकल्पेऽतिव्याप्तिः उक्तयुक्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। न च गोत्वाभाव एव तथा। तत्राप्युक्तयुक्त्या ह्रदावृत्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। न च ह्रदत्वाभाव एव तथा। तत्राप्युक्तयुक्त्या घटावृत्तित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नस्यायोगोलकवृत्तित्वाच्च। न चायोगोलोकवृत्तिरूपस्वरूपाभावस्तथा। तत्क्षणीयायोगोलकावृत्तिर्नास्तीतिप्रतीतेस्तद्रूपाभावस्यापि तत्क्षणीयायोगोलकावृत्तित्वेन रूपस्वरूपाभावस्यापि स्वप्रतियोगितावच्छेदकतत्क्षणीयायोगोलोकावृत्तित्वावच्छिन्नक्षणान्तरतद्वृत्तिसमानाधिकरणत्वात्। एवमन्यदप्यूह्यम्। अत्र केचित् अतिव्याप्तिपदमसम्भवपरम्। परे तु आकाशाभाव एव तादृशः। न च ह्रदावृत्तिमध्यपतिताकाशाद्यभावोऽपि तथा। यस्य ह्रदावृत्तेरभावाभावेन तथा बुद्ध्यभावस्तदभावस्यैव तथात्वं कल्प्यत इत्याकाशाभावातिरिक्तानामेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमिति। न चैवं ह्रदान्यत्वाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं ह्रदावृत्तित्वं, न तु धूमाद्यभावस्येति वाच्यं, तथापि धूमायोगोलकवृत्तियत्किञ्चिदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैतद्वादिमते तत्तदभावरूपत्वाद्धूमाभावस्याप्यन्यतरत्वं प्रतियोगिता-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

विति। यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात्, न वा रूपविशेष्यकः तथा सति रूपतदभावयोर्व्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात्, तथापि वायूरूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम्। अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः।

वच्छेदकमिति एवं संयोगावच्छिन्नगुणाद्यभावमादायापि बोध्यम्। उल्लेखादितिसप्तम्यन्तेनोल्लेखादिति भावः। तथा सतीति। विशेषणस्यैव कोटित्वादित्यर्थः। प्रकृतेति। तावद्रूपाभावनिर्णयं वर्णयतो मूलकारस्य रूपसामान्याभावव्यवस्थापने तात्पर्य्यं, तच्च रूपाभावकोटिकसंशयमादायैव निर्व्वहतीति भावः। तथापीत्यादि। रूपरूपाभावकोटिको वायुविशेष्यकः संशयोऽनुभवसिद्धतया दुरवह्नवः। तस्य च शब्दान्तराभावादस्यैव शब्दस्य तत्र तात्पर्य्यम्। शब्दसन्दर्भमेव सम्प्रदायवित्त्वेनोद्दाय्य शब्दसन्दर्भमेव व्यवस्थापयति विरुद्धयोरित्यादिना, नव्या इत्यन्तेन। तथाच वायौ रूपं नवेत्यस्य रूपं विशेष्यमेव. न वेत्यत्र नञर्थोऽभावोऽपरो विशेष्यः उभयत्रैव वायुवृत्तित्वमन्वितमिति भावः। यद्यप्यत्रापि सप्तम्यर्थो वृत्तित्वमेव विशेषणमिति वायुविशेषणक इत्यसम्मतं, तथापि तस्य परम्परया विशेषणत्वे तात्पर्य्यमिति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भिन्नप्रकारकनिर्णयस्य संशयप्रतिबन्ध-

विरुद्धयोरेकधर्म्मिकसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता, तथाच रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः। वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्म्मिक एवायं संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात्, अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे। अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत्, यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां

कत्वमभिप्रेत्यपरेषां मतम् आह, अधिकरण इति। अत्र च न वेत्यत्र भावेन समं वृत्तित्वस्यैवान्वयः। तथाच वृत्तित्ववृत्तित्वाभावकोटिको रूपविशेष्यक एव संशयः मूलोक्तविशेषाभावनिर्णयस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्यावतार इति स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वमेव व्यवस्थापयति, अन्यथेति। अत्र चक्षणविलम्बादिनाप्यन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धावित्यस्वरसो बोध्यः। रूपवृत्तियावत्त्वावच्छिन्नाभावानां रूपाभावानामेव यावतां वस्तुतोऽनिर्णयः, वस्तुतो यावन्ति रूपाणि तावदभावानाम्। यावद्रूपत्वेन तदभावानामिति चत्वारः कल्पाः तथेति। वस्तुतो यावन्तोऽभावा यावन्ति च रूपाणि तेषां तदभावानाञ्च निर्णयः प्रकृते वर्त्तत एवेति भावः, योग्यानुप-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णय इत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथानिर्णीतत्वात्, नेतरौ प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः, सम्भावना च, रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यं, गौरवात्, विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ॥ २ ॥

लब्धेरिति। यावत्त्वानुल्लेखस्फोरणार्थम्। तथा निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि सम्भावनाया उत्तेजकत्वं प्रसज्य निराकरोति, न वेत्यादि, रूपत्वावच्छेदेनेति। तथाच स्वरूपत्वस्य भिन्नत्वाभावावच्छेदकतया व्यावर्त्तकत्वात्तन्निर्युक्तैवेति भावः। नन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा गौरवमप्यास्थेयमित्यत आह, विनेति। तथाच प्रकृतेऽतिरिक्तसम्भावनां विनापि विशेषाभावनिर्णये सामान्यसंशयोऽनुभवसिद्ध इति भावः ॥ २ ॥

अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी, अन्यथा तवाप्यतिप्रसङ्गात्, स च न प्रकृते, अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, सम्भवति चेदं, तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात्, तेन नैकविशेषवतो विशेषा-

---

यन्नपति दूषणमुद्घाटयति अथेत्यादिना। अतिप्रसङ्गादिति, तद्धर्मिकनिश्चयमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वे प्रमेयत्वादिना तथा निश्चयेऽपि प्रतिबन्धः स्यादिति भावः। स चेति। सामान्यावच्छिन्नप्रवियोगिताकत्वनिश्चय इत्यर्थः। ननु यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मिलितघटद्वयवति घटो नास्तीतिप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत आह, अभावस्य चेति। ननु तत्तदधिकरणवृत्तित्वविविष्टानामेव तेषां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे नञर्थ एव भावोऽभावश्चेति भावाभावकरं हि तत्वमित्यत आह, तदवच्छेदेन वेति। यावद्विशेष्याभावाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेनेत्यर्थः। तथाच सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीति नोक्तदोष इति भावः। ननु या विशेषाभावप्रतियोगिता सैव चेत् सामान्यावच्छिन्ना, तदा विशेषान्तरवत्यपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावौ वृत्तौ एवेत्यत आह, सम्भवति चेति। तथाच विलक्षणप्रतियोगिताकत्वं तत्तद-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

न्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकतया भेदसिद्धिः, प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात्, अवच्छेदकन्तु भिद्यत एव, तत्र क्वचित्तादात्म्यस्य क्वचित्संसर्गस्य क्वचित्पूर्व्वापरकालीनतद्घटत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यं, संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात्, पूर्व्वापरकालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च। किञ्च अवच्छेदकभेदस्या-

---

धिकरणावच्छेदेनेति भावः। इदमेव स्फुटयति तेनेति। मिश्रमतमाशङ्क्य निराकरोति। न चेति। तत्त्व इति। अभावभेदनियामकत्व इत्यर्थः, अवच्छेदकन्त्विति। अत्रावच्छेदकत्वं संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमेव वक्तव्यं, तेन घटो ध्वस्त इत्यादिप्रतीतौ पूर्व्वकालीनत्वादेः प्रकारत्वोपवर्णनं परास्तमिति। ननु प्रतियोगिविशेषणमेवावच्छेदकं वक्तव्यम् इत्यत आह, पूर्व्वापरकालीनत्वादेरिति। अथ सम्बन्धप्रतियोगिविशेषणसाधारणव्यवहारादेवावच्छेदकत्वमेकं वाच्यं, तच्चातिरिक्तमनतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत्, घटो ध्वस्त इत्यादिप्रतीतौ तु पूर्व्वापरकालीनत्वादेः प्रकारतया सम्बन्धविधया वा अवच्छेदकत्वं वक्तव्यम्, उत्तरकालं तथा सन्देहाभावादित्यत्र आह, किञ्चेति। अत्यन्ताभावादीति। स्वरूपभेदमभिप्रेत्य चैतत्।

भावभेदनियामकत्वं न तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात्। नापि तद्व्याप्यत्वं, वैयधिकरण्यात्, अतएव न तद्व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च। न च तदितरधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यं, मानाभावात्। अतएव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्यादिनानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः, भेद-

---

नापीत्यादि। यत्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्तत्राभावभेद इत्याकारकमित्यर्थः। वैयधिकरण्यादिति। इदमपि स्वरूपभेदमभिप्रेत्य। अन्योन्याभावाभिप्राये तु घटादाविव सामानाधिकरण्यं सुलभमिति। अतएव, वैयधिकरण्यादेव। व्यापकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह, अभेद इति। अभावैक्य इत्यर्थः। तथाचात्राभावैक्येऽपि यत्राभावभेदस्तत्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदः सिद्ध्यत्विति भावः। वैयधिकरण्यादिकमुद्धृत्य दूषयति न चेत्यादि। तथाच रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽभावस्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्भिद्यते। तदतिरिक्तधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्। घटाभाववदिति मानमुन्नेयम् अत्राप्रयोजकत्वमाह, मानाभावादिति। अतएवेति। यत एव प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि अभावाभेद इत्यर्थः। सुखदुःखाभावयोरैक्ये दुःखकाले सुखाभावसत्त्वादिदानीं दुःखं नास्तीति ज्ञानापत्तिरित्यत आह, संख्येति। एकत्वमित्यर्थः।

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

सिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्म्माध्यासादेव, अत-एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा धर्म्माणा-मेक एवात्यन्ताभावः, युगपदुत्पन्नविनष्टानां समान-देशानामसति वाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावं वेति ॥ ३ ॥

व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेद-भावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्व्वैरेव

वित्वादिनामव्याप्यवृत्तित्वादितिभावः। तर्ह्यभावभेदकं किमस्तीत्यत आह, भेदसिद्धिरिति। अभाव इति शेषः। अभावे विरुद्धो धर्म्मः अत्यन्ताभावे प्रतियोगिवृत्त्यभावत्वम्। अन्योन्याभावे प्रतियोग्य-वृत्तित्वे सति सदातनाभावत्वम्। प्रागभावे तज्जनकाभावत्वं ध्वंसे तज्जन्याभावत्वम्। अवृत्त्यभावस्य प्रत्यक्षाभावादाह, समनिय-तानामिति। नियमश्च देशतः कालतश्चेति, तेन न पूर्व्वोक्ते वैषम्यम्, असति वाधक इति। शाखामूलावच्छिन्नाकाशसंयोगयोर्युगपदुत्प-न्नसमदेशयोरपि एकस्मिन् ध्वंसे प्रागभावे वा परस्परानवच्छेदेऽपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गो वाधक इत्यर्थः। केचित्तु पाकजानामेकस्मिन् ध्वंसे प्रागभावे वा तेषामभेदापत्तिः इतरकारणस्य तुल्यत्वात्, कार्य्यभेदस्य च कारणभेदनियम्यत्वादित्याहुः ॥ ३ ॥

समनियताभावानामैक्यमभिप्रेत्याह, आकाशाभाव एव वेति। तत्तदिति। सामान्याभावावच्छेदककालदेश इत्यर्थः तेन शाखारू-

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University

ಕಟ್ಟುವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ F1105

Digitised by Ajit Gargeshwari For Karnataka Samskrita University